

ІМРЕ МАДАЧ

ТРАГЕДІЯ ЛЮДИНИ

Драматична поема

**ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
КИЇВ — 1967**

И (Угор)
М 13

З угорської переклав
Микола Лукаш

Переклад здійснено за виданням:

**MADÁCH IMRE
VÁLOGATOTT MŰVEI**

**SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ
1958**

КИЇВСЬКА ФАБРИКА НАБОРУ

$\frac{7-4-4}{483-67M}$

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Серед угорських письменників минулого століття, чий імена сяють золотими літерами в пантеоні світової літератури, зустрічаємо й Імре Мадача (1823–1864). Його перу належать ліричні вірші, комедія «Цивілізатор», драма «Мойсей», трагедія «Чоловік і жінка». Але загальне визнання прийшло з драматичною поемою «Трагедія людини», яку перекладено нині багатьма європейськими мовами.

Філософська драма Мадача вийшла друком 1861 року. Її гаряче привітали читачі та критика. Зокрема високу оцінку дав поемі Янош Арань.

Формування духовного розвитку поета відбувалося в руслі, берегами якого були революція 1848 року і перемога феодално-монархічної реакції. Ці суспільні суперечності позначилися і на творчості Мадача, що особливо помітно в його найвидатнішому творі.

«Трагедія людини» відтворює конфлікт між ідеалом та реальною дійсністю впродовж усієї історії людства. Дійові особи твору не реальні, а символічні і є виразниками двох протилежних принципів. До речі, бог, який виступає носієм позитивних начал, не має жодних релігійних тенденцій. Його антипод Люцифер — це заперечення будь-яких моральних цінностей. Такі ж символічні образи Адама і Єви з їхньою постійною сутністю: Адам — це невпинне прагнення зроби́ти життя кращим, справедливим; Єва — це жіноцтво в його розмаїтих проявах.

Чимало критиків зауважують песимізм Мадача. Безумовно, поему перевито траурними стрічками. Але ж цього вимагав жанр: більшість класичних трагедій, зображуючи поєдинок суперечностей, закінчується

загибеллю їх учасників, що, однак, аж ніяк не означає моральної поразки героїв.

З цього погляду «Трагедія людини» показова: її головний герой, зазнавши чимало невдач, переживши безліч розчарувань, не відмовився від своєї мети — боротися, щоб життя стало прекрасним і щасливим.

Оцінюючи твір, треба зважити на історичні умови, коли написана поема: поразка революції, а з нею і духовна криза європейської інтелігенції не могли не знайти свого вияву в літературі.

Та головний настрій драми — боротьба за світлі ідеали — близький радянським людям.

ТРАГЕДІЯ ЛЮДИНИ

Драматична поема

КАРТИНА ПЕРША

НА НЕБЕСАХ

Господь на престолі в пресвітлій славі. Ангельські хори навколішках. Чотири архангели стоять обіч престолу. Сяєво.

ХОР АНГЕЛІВ

Осанна в вишніх господеві богу,
Співайте славу, земле й небеса!
Одним глаголом він створив все суще,
Одним лиш зором всесвіт потряса.
У нього мудрість, і краса, і сила,
А ми — від його сяйва тільки тінь.
Благаймо ж милосердного, щоб завше
Він уділяв своїх нам благостинь.
Утілилась ідея передвічна,
Довершено творіння всеблагим,
І жде господь од всякого дихання
Достойних жертв святощам своїм.

ГОСПОДЬ

Великому труду настав кінець,
Машина йде — покоїться творець.
Вона ітиме так мільйони літ,
Колеса припасовано як слід.
Вставайте ж ви, хранителі світил,
В безкраю путь рушайте наокіл,
Щоб я ще раз полюбувати міг,
Як дзвонять зорі в мене коло ніг.

Охорончі духи світил ринуть мимо престолу,
котячи перед себе різного розміру й кольору кулясті зорі,
поодинокі й двоїсті, комети й туманності. Тиха музика
сфер.

ХОР АНГЕЛІВ

Як ота огниста куля
Пишно сяє, гордо кружить
І сама того не знає,
Що сузір'ям скромним служить.

Он дрібненька зірка блима,
Наче вогник із лампади:
Та пилинка — світ великий,
Де створіннів міради.

В двох світил дві сили спорять —
Притягання й одбігання,
І на праву путь виводить
Їх невпинне те змагання.

Он планета вниз шугає, —
Оддаль вам страшним це здасться,
А на ній — істот мільйони
Пробувають в мирі й щасті.

Та лелітка, може, згодом
Стане зіркою любові,
Хай втішає земнородних
У немеркнучій обнові.

Тут новим світам колиска.
Там труна світам минулим, —
Гордовитим осторога,
Знак надії всім знебулим.

Ось летить мітла-комета,
Лад ламає, жах наводить,

Та, почувши слово боже,
В вірну колію ввіходитьь.

Ти, хороший юний душе,
Йди за кулею земною,
В чернь і злото, в біль і зелень
Одягай її чергою.

Сміло в путь, кохана земле,
При тобі небесні лики!
Круг малий твій буде полем
Боротьби ідей великих.

Гарне й скверне, сміх і сльози,
Зими й весни, світло й тіні,
Божий гнів і божа ласка
Йтимуть спільно в вічній зміні.

Духи світил виходять.

АРХАНГЕЛ ГАВРИІЛ

Ти виміряв порожній простір,
Створив матерію у ньому,
І велич з далечю постали
По словеси твого одному, —
Хвала тобі, Премудросте!
(Падає ниць).

АРХАНГЕЛ МИХАІЛ

Ти все незмінне з перемінним
У ланцюзі скував єдинім,
Зв'язав минуще з безконечним

І одиницю з поколінням, —
Хвала тобі, Могутносте!
(Падає ниць).

АРХАНГЕЛ РАФАІЛ

Ти новоствореному світу
Щедро ллєш потоки щастя,
Даєш тілам самосвідомість,
Своєї мудрості причастя, —
Хвала тобі, Всеблагосте!
(Падає ниць).

Пауза.

ГОСПОДЬ

А ти, Люцифере, німуєш гордо:
Чи слів мені не знайдеш для хвали,
Чи не вподобав ти мого творіння?

ЛЮЦИФЕР

Подумаєш! Взяв кілька речовин,
Одмінних їм властивостей надавши,
Яких, можливо, й не підозрівав,
Поки вони самі не проявились
(А хоч би й знав, то їх змінить несила),
Зліпив із того тіста кілька куль, —
Вони знічев'я крутять веремія
І до пізнання пнуться черв'яками,
Аж поки все те відшумить, схолоне
Й переведеться на нікчемну жужель...
Людина теж — дай тільки навід їй —
Це вдасть в лабораторії своїй.

Пустив її ти до своєї кухні,
Нехай, мовляв, що хоч собі партолить,
А той партач гадає, що він бог.
Коли ж зведе він вариво на пшик,
Тоді гориш ти запізнілим гнівом, —
А що ж ти хочеш з нього, дилетанта?
Та й те сказати, навіщо все творіння?
Ти пісню написав собі на славу
І закрутив хрипливу катеринку —
До нуду що не день усе те саме
Тобі земля співає з небесами.
Чи до лиця ж тобі, велебний старче,
Оця дитяча забавка смішна?
Де іскорка в грязі творця мавпує,
Карикатура вийде, не портрет,
Де з долею воює воля всує,
Гармонії утрачено секрет.

ГОСПОДЬ

Не критику — хвалу я звик приймати.

ЛЮЦИФЕР

Що суть моя — лиш те я можу дати.
(Показуючи на ангелів).
Оці нікчеми вдатні на хваління,
Їм дороге твоє благовоління.
Як світло тіні, так ти їх створив,
А я ж таки існую з правіків.

ГОСПОДЬ

Безчільнику! З матерії ти виник.
Де був раніш твій круг, твоя потуга?

ЛЮЦИФЕР

І я б тобі питання це задав.

ГОСПОДЬ

Будову я одвіку планував,
Жило в мені все, що тепер постало.

ЛЮЦИФЕР

А ти в думках не відчував, бувало,
Що всім речам якась межа є, грань,
Яка й веде до творчих починань?
А тій межі — Люцифер на ім'я,
Тобі з почину суперечив я.
Мене ти переміг, я визнаю,
Бо в мене доля — падати в бою,
Щоб знов устати з силою новою.
Ти речі сотворив, я простір маю,
Де є життя, там є також і смерть,
Де щастя повно, там і горя вщерть,
При світлі тінь, надія при відчаю...
Бач, поруч тебе всюди я стою,
Тебе так знавши, як мені хвалити?

ГОСПОДЬ

Тож геть від мене, духу непокори,
Тебе я міг би знищить — животій!
Одлучений навік од сонму духів,
Бунтуй в багні, згордований, чужий.

Всякчас тебе пектиме мисль таємна
У муках навісної самоти,
Що проти бога боротьба даремна, —
Хоч як кайданням тліну гримоти...

ЛЮЦИФЕР

Ні, ти не викинеш мене так просто,
Як кепське, не потрібне вже знаряддя:
Творили разом ми — я вимагаю
Своєї частки.

ГОСПОДЬ *(глушливо)*

Добре, коли хочеш.
Поглянь на землю — бачиш там в Едемі
Два дерева гінкі посеред саду;
Я проклену їх, і вони твої.

ЛЮЦИФЕР

Скупий, нівроку; звісно, пан великий...
Та вистачить мені одної п'яді.
Там стане заперечення як слід
І переверне хвалений твій світ.
(Виходить).

ХОР АНГЕЛІВ

Згинь із очей, потворо окаянна!
Господь — закон, всевишньому осанна!

КАРТИНА ДРУГА

В РАЮ

Посередині древо пізнання і древо вічного життя. Входить Адам і Єва; різні звірі оточують їх з лагідною довірливістю. З відчиненої небесної брами струмує сяєво слави, лунає тиха гармонія ангельських хорів. Світлосяйний день.

ЄВА

Ах, жиги, жити: гарно як і любо!

АДАМ

І паном бути над усім, усім!

ЄВА

І відчувати, що про нас хтось дбає,
І за все те лиш дяку лебедіти
Подателю усіх щедрот.

АДАМ

Я бачу,
Що маєш ти залежну надто вдачу...
У мене смагнуть губи. Глянь-бо, Єво,
Які плоди принадні.

ЄВА

Я зірву.

ГОЛОС ГОСПОДЕНЬ

Не руш, не руш! Усе твоє, Адаме,
Уся земля, крім двох оцих дерев.
Їх овочі блюдуться іншим духом,
І той помре, хто покуштує їх...
Он бачиш, червоніють виногрона,
Там душу обавляй і спочивай
У холодку від сонячної спеки.

АДАМ

Веління дивне й zarazом поважне.

ЄВА

Найкращі дерева — і нам не можна...
Чому ж це так?

АДАМ

Тому, що небо синє,
А гай зелений — значить, так і треба.
Послухаймось. Ходи зо мною, Єво.

Розташовуються під тіннявим наметом віт.

ЄВА

Схились до мене, я тебе обвію.

Раптовий порив вітру. Між віттям з'являється Л ю ц и ф е р.

АДАМ

Га, що це, жінко? Чула ти чи ні?
Немов якась чужа, ворожа сила
На нас війнула.

ЄВА

Бачиш, я тремчу.
Небесні згуки раптом теж замовкли.

АДАМ

В твоїх обіймах я ще чую їх.

ЄВА

І я, коли на небі сяйво меркне,
Ще бачу світло у твоїх очах...
Та де ж, як не в тобі, його знайду я?
Мене твоє жадання породило.
Так сонце в царській величі своїй,
Аби не бути в світі самотнім,
Малює образ свій у лоні вод
І любо грається із ним, як з другом,
Мов забуваючи великодушно,
Що то лише його блідий відбиток,
Який без нього враз стає нічим.

АДАМ

О, не кажи так, ти мене соромиш.
Що́ голос, як його ніхто не чує,
Що́ промінь, як нема на що світити?
Чим був би я, якби єство моє
Не розцвіло в тобі найкращим цвітом,
В якому можу я себе любити?

ЛЮЦИФЕР

Щоб я та слухав ці пестливі речі?
Ні, одвернусь, а то ще оскандалюсь,

І мій холодний та розважний розум
Позаздрить їх дитинним почуттям.
Десь поблизу на гілці починає співати пташка.

ЄВА

Адаме, слухай... Чуєш? О, ізнов!
Ця пташечка співає про любов...

АДАМ

Колись я слухав, як потік шумів,
Мені здається, це той самий спів.

ЄВА

Гармонія чудова і чудна:
Хоч різні голоси, а суть одна.

ЛЮЦИФЕР

Чого ж баритись? Нумо до роботи!
Поклявсь я погубить їх, хай же гинуть!
І от стою вже, сумнівом поіннятий:
Чи недаремно проти них борюсь
Знадною зброєю знання й гордині?
Адже у них є втечище надійне,
Що береже їх серце від знемоги
І впалих підіймає, — почуття.
Але сміліш! До чого це ниття?

Новий порив вітру.

(Люцифер з'являється перед очима переляканої пари).

Сяєво потьміло.

(Люцифер регоче).

Злякалися?

(До Єви, що кинулась тікати).

Стривай же, чарівнице!
Дозволь на тебе хоч полюбувати.

Єва спиняється і потроху смілішає.

(Набік).

Ось приклад для майбутніх мільонів.

(Уголос).

Злякавсь, Адаме?

АДАМ

Я? Кого? Тебе?

ЛЮЦИФЕР *(набік)*

Ось добрий предок гордого мужчини.

(Вголос).

Привіт тобі, братерський душе!

АДАМ

Хто ти?

Відкіль до нас прийшов — згори чи знизу?

ЛЮЦИФЕР

Хоч так, хоч так — у нас це все одно.

АДАМ

А я й не знав, що є, крім нас, ще люди.

ЛЮЦИФЕР

Багато дечого ти ще не знаєш,
Та й знать не будеш. Думаєш, для того
Тебе той добрий дідуган створив
Із пороху, щоб світ ділить з тобою?
Його ти славиш, він тебе пильнує
І каже — це бери, того не руш, —
Веде й пасе тебе, мов ту овечку;
Тобі свідомість зовсім не потрібна.

АДАМ

Ну, як же це? Хіба я не свідомий,
Не відчуваю благодаті сонця,
Солодкого блаженства існування
І милості творця мого, що богом
Мене поставив на оцій землі?

ЛЮЦИФЕР

Так думає, можливо, і черв'як,
Що точить плід у тебе перед носом,
І той орел, що птиць дрібних хапає.
А чим ти благородніший за них?
Одна ж бо іскра жевріє у всіх,
Одна потуга вами верховодить;
Ви так, як на ріці окремі хвилі, —
Сяйнуть на мить і знов спадуть покірно
У сірий глиб їх спільного русла...
Є в тебе, правда, мислення: воно
Ледь жевріє в душі десь підсвідомо;
Ось що могло б зробити тебе дорослим
І здатним розбирати зло й добро,

Вирішувать самому власну долю,
Звільнившись від опіки провидіння.
Та, мабуть, краще буде, коли ти
Проскнієш хробаком в своїм кубельці,
Свій марний вік звікуєш без знання,
Бо дуже зручно вірі підклонятись,
Буть самостійним — славно, але трудно.

АДАМ

Аж дух захоплюють величні речі...

ЄВА

Я в захваті — це гарне все й нове!

ЛЮЦИФЕР

Але знання самого ще не досить.
Щоб у ділах утілитись чудових,
Потрібне, крім знання, іще й безсмертя:
Що можна вдіять за куценький вік?
Ти б цими благами заволодів,
Вкусивши заборонених плодів:
Це дерево подасть тобі знання,
А те — безсмертям з богом порівня.

ЄВА

Який немилосердний наш творець!

АДАМ

А ти не дуриш?

Сяєво слави трохи прояснюється.

ХОР АНГЕЛІВ

Горе тобі, світе!
Невіра спокуша.

ГОЛОС ГОСПОДЕНЬ

Пильнуй, людино!

АДАМ

Чий голос то?

ЛЮЦИФЕР

Це вітер між гілля.
Ви, стихії земні,
Поможіть мені,
За це я вам
Людину дам...

Порив вітру. Сяєво слави меркне.

Ці дерева мої.

АДАМ

А хто ж ти єсть?
Подобою на нас ти ніби схожий.

ЛЮЦИФЕР

Глянь на орла, що поміж хмар ширяє,
Глянь на крота, що онде землю рие, —
Хіба ж у них той самий виднокруг?
Ти не сягаєш зором в царство духів,
По-твоєму, людина — це найвище;

В собаки також ідеал — собака,
Кого він рівним визна, то шанує.
Так само, як ти дивишся на пса,
Стоїш над ним, як доля, і, як бог,
Його благословляєш чи караєш —
Так дивимось ми звисока на вас,
Причасники гордливі царства духів.

АДАМ

То ти, виходить, сам один із них?

ЛЮЦИФЕР

Із них. Я, наймогутніший з могутніх,
Стояв біля господнього престолу
І поділяв з творцем найвищу славу.

АДАМ

Чого ж ти не лишився там на небі,
Чому зійшов до нас в цей брентний світ?

ЛЮЦИФЕР

Мені обридло вічно другим бути,
Спостерігати життя незмінну суть
І слухати ангельський нудний хорал,
В яким нема нічого, крім похвал.
Люблю я дисгармонію, борню,
Буянню світотворчого вогню,
Люблю, як прагне величі душа,
Хто смілий, хай за мною поспіша.

АДАМ

Господь сказав, що він нас покарає,
Коли ми підем не його путями.

ЄВА

За що ж карать? Як він путі вказав,
Якими нам належиться ходити,
То водночас такими нас створив,
Щоб гріх на манівці нас не заводив.
Невже б він паморочливих поставив
Над прірвою, на згубу засудивши?
Якщо ж і гріх існує з його волі,
Як буря поміж сонячними днями, —
Невже більш винна буря, що шумить,
Ніж сонце, що живить усе і гріє?

ЛЮЦИФЕР

Дивись, філософ перший об'явився!
Мільйони підуть за тобою, крале,
На всі лади так само будуть думать;
З них не один потрапить в божевільню,
Хтось злякано відступить, і ніхто
Не ввійде в пристань. Годі ж мудрувати!
Усяка річ багато має граней,
Хто схоче зміркувать всі до кінця,
Той менше знає, ніж на перший погляд,
І рішення ніякого не дійде,
Бо зайве мудрування — ділу смерть.

ЄВА

Я, мабуть, овочів таки зірву.

АДАМ

Господь же їх прокляв.

Люцифер сміється.

Ну, добре, рви,
Нехай там що! А ми з тобою станем
Знаючи так, як бог.

Спершу Єва, а за нею й Адам куштують яблуко знання.

ЄВА

А окрім того,
Ще й вічно молоді.

ЛЮЦИФЕР

А нуте, нуте,
Це дерево безсмертя. Поспішайте!
(Тягне їх до другого дерева).

Херувим з полум'яним мечем заступає їм дорогу.

ХЕРУВИМ

Геть звідси, грішники!

ГОЛОС ГОСПОДЕНЬ

Адаме! Ти
Мене покинув, то і я покину
Тепер тебе. Побачиш, як без мене.

ЄВА

Ах, ми пропащі!

ЛЮЦИФЕР

Що, злякались?

АДАМ

Ні,
Струснулись, бо прокинулись зі сну.

(До Єви).

Тікаймо геть, куди — то байдужé,
Це місце вже пустельне і чуже.

ХОР АНГЕЛІВ

О, лийте, браття, струми сліз гірких:
Пропав сей світ — лукавий переміг...

КАРТИНА ТРЕТЯ

ПОЗА РАЄМ

Прегарна містина. Сяк-так збита з дерева хижка. Адам вбиває в землю кілки для загороди, Єва лагодить альтану з віття. Люцифер.

АДАМ

Оце моє. Не безконечний світ,
Це займище — мій ґрунт, моя оселя.
Я землю бережу від звірини,
Вона мені родитиме, що треба.

ЄВА

А я роблю намет із віт, такий,
Як ми раніше мали, мов на спомин
Про втрачений Едем.

ЛЮЦИФЕР

Це ви сказали
Слова великі, бо сім'я і власність —
То два потужні рушії життя,
З яких постане все добро і лихо.
Ростимуть ці ідеї безперервно,
І виростуть в отчизну й господарство,
І зродять все велике й благородне,
І жертимуть самі своїх дітей.

АДАМ

Знов загадки! Ти обіцяв знання,
І зрікся я безжурного пробутку,

Щоб велич осягнути в боротьбі.
А що ж я маю?

ЛЮЦИФЕР

Ти не відчуваєш?

АДАМ

Я відчуваю, що відколи бог
Мене покинув і пустив пустош,
То й я його покинув. Сам тепер
Собі я бог. Що виборю для себе,
Ото й моє. Це сила моя й гордість.

ЛЮЦИФЕР *(набік)*

Уже хвальку і небо ніпочім...
Що буде з ним, коли ударить грім?

ЄВА

А я лиш тим пишаюсь і горджуся,
Що стану матір'ю усьому людству.

ЛЮЦИФЕР *(набік)*

І в жінки ідеали немалі —
Увічнить гріх і злидні на землі.

АДАМ

Що, за буття я буду богу вдячний?
Адже буття, як тільки варт нести
Його тягар, — лиш плід мого зусилля.

Вода мені живлюща лиш тому,
Що спрагою я мучуся палкою,
За мед цілунку я платити мушу
Розтравною, що настає по ньому...
Хоч з мене й спали вдячності окупи
І можу я віднині самотужки
Творити власну долю чи недолю,
Йдучи навпомацки своїм шляхом
(Можливо, й без твоєї допомоги
Спромігся б я на цей рішучий крок), —
Ти не розірвеш тих важених пут,
Що зв'язують мене з земною перстю.
Я відчуваю, лиш назвать не можу
Того, що душу гордую мою
Обмежує — якась там волосинка!
Шугну угору й падаю додолу,
І зір, і слух раптово відмовляють,
Як хочу зглибити тайни далини;
Уява пориває в вищі сфери,
Та голод знов примушує мене
До нижчої матерії спускатись.

ЛЮЦИФЕР

Що ж, цей зв'язок сильніший і за мене.

АДАМ

То й ти ж тоді слабий, як бачу, дух,
Як це ніщо, незрима павутиння,
В якому борсаються сотні тисяч
Істот, що вільними себе вважають
(Крім вибранців, що бачать тую сіть), —
Як це ніщо не кориться тобі.

ЛЮЦИФЕР

Не кориться мені лиш через те,
Що теж є духом. Може, ти гадаєш,
Як діє щось приховано й безшумно,
То вже й не сильне? Ні, у пільмі скрите
Те, що світи будує й потрясає,
Щоб не крутилась голова, хто гляне.
Лише для людських діл потрібен блиск
І галас, тим що вік у них короткий.

АДАМ

То покажи мені хоча б на мить
(Ти знаєш, серце в мене дуже) дію
Тих сил, що вплив такий на мене мають,
Хоч я єсть сам в собі, окремий, цільний.

ЛЮЦИФЕР

«Я єсть» — дурні слова. Ти був і будеш.
Життя щохвилі постає й минає.
Та глянь навкруг духовними очима.

АДАМ

Все, про що він говорить, стає зримим.

Що то за повільний закипає круг мене,
Змагає безупинно вгору, потім
Надвоє розділяється і вихром
Летить до полюсів?

ЛЮЦИФЕР

Це теплота —
Вона несе життя у царство криги.

АДАМ

А два вогненні струми, що вирують
Круг мене, — я боюсь в той вир попасти,
Хоч відчуваю благодійний вплив —
Що це таке? Аж дух мені забило...

ЛЮЦИФЕР

Це магнетизм.

АДАМ

У мене під ногами
Двигтять земля. Що досі я вважав
Безформним і твердим, — шумує, бродить,
Нестримно прагне форми, до життя
Жаждиво рветься: там струнким кристалом,
Тут ніжним пуп'янком. У цім хаосі
Де місце мого замкнутого «я»?
Чим станеш ти, моє нужденне тіло,
Що я вповав на тебе безрозумно
В своїх величних прагненнях і мріях?
О печена дитино, джерело
Журби моєї і моєї втіхи,
Невже обернешся ти в жменьку праху,
А плин, що червоніє у тобі,
І дух, що грає радісно і вільно,
З тобою разом парою візьмуться?
Таж кожне моє слово, кожна думка
Єства мого частинку відбирає —
І я горю! І згубний цей огонь
Роздмухує, можливо, дух незнаний,
Щоб тільки грітись при моім згорянні...
Геть, видиво страшне, я ошалію!

Боротися проти стількох стихій,
Яким тебе пустили на поталу, —
О, це жахливо! Нащо відіпхнув я
Від себе боже провидіння? Серцем
Його я чув, але не шанував,
Умом жадав його, але даремно!

ЄВА

Таке і в мене відчуття. Це правда.
Як ти війну ведеш із диким звіром,
А я роблю до втоми на вгороді
Та подивлюсь навколо — світ широкий,
Але ніде, на небі й на землі,
Немає в нас ні брата, ані друга,
Щоб став на поміч нам, на оборону.
Не так було раніш, у ліпший час.

ЛЮЦИФЕР (*глузливо*)

Ну, коли ви такі вже дрібнодухі,
Що мерзнете без догляду й опіки,
Коли вам так сподобалась підлеглість, —
Я зараз бога викличу для вас,
Добрішого, ніж той старий сердитий:
Це дух землі, хороший молодик,
Його я знаю з ангельського хору.
Духу земний, з'явись,
Зву тебе я, дивись, —
Сумніву вічний дух,
Вождь неземних потуг!

Із землі жбухає полум'я, встає густа, чорна хмара з рай-
дугою, лунає оглушливий грім.

ЛЮЦИФЕР (*сахнувшись*)

Хто ти, примаро? Не тебе я кликав.
Слабий і тихомирний дух землі.

ГОЛОС ДУХА ЗЕМЛІ

Що бачив ти слабким в небеснім хорі,
Те безконечне й сильне в власній сфері.
Ось я, на поклик духа я повинен
З'явитися, та викликать мене
І мною керувать — це різні речі.
Як я свій вид явлю, ти упадеш,
А ці два черв'яки загинуть миттю.

ЛЮЦИФЕР

То як же може приступить до тебе
Людина, як тебе за бога прийме?

ГОЛОС ДУХА ЗЕМЛІ

З палким бажанням і з високим серцем
Вона мене частково зможе бачить
В воді, в гаю, у хмарах — де не гляне.

Видиво зникає. В лісі і в річці де не взялися вродливі,
грайливі німфи.

ЄВА

Дивись, які істоти чарівні
Кивають любо і тобі, й мені!
Скінчилася вже наша самота,
До нас із ними щастя завіта,
Вони в журбі розраду принесуть,
У сумніві пораду нам дадуть.

ЛЮЦИФЕР

Це будуть вам порадики чудові,
Коли у вас вже рішення готові;
У них закон — вітання на вітання
І відповідь така, яке питання:
Веселому вони завжди сміються,
Сумному грізним привидом здаються.
Це ваші супровідники довічні,
Що форми прибиратимуть безлічні,
Це затінок невтомним мудрецам
І мрія вічно молодим серцям.

АДАМ

Що ти мені усе ману пускаєш?
Це видиво блискуче ні до чого,
І годі загадок. Ти не крути,
Люцифере, а дай, що обіцяв:
Знання всього. Усе я хочу знати.

ЛЮЦИФЕР *(набік)*

Гірким колись тобі знання те стане,
Ще плакати будеш ти за незнанням.
(Уголос).
Терпіння. Сам ти знаєш, що й хвилину
Блаженства мусиш з бою брати. Багато
Пройти ще маєш шкіл, багато маєш
Ще помилятися, поки все узнаєш.

АДАМ

Тобі-то легко говорить — терпіння,
Коли перед тобою ціла вічність,
Я ж не вкусив із дерева життя,
Короткий вік велить мені спішити.

ЛЮЦИФЕР

Все, що живе, існує стільки само —
Дуб віковий і муха-одноденка,
Живе, радіє, любить і вмирає,
Звершивши труд свій, здійснивши бажання.
Не час біжить — міняємося ми.
Чи вік, чи день, все на одно виходить.
Не бійся, здійсниш ціль свою і ти,
Лиш не гадай, що в цім скудельнім тілі
Людське єство все міститься до решти.
Глянь на мурашок, на бджолиний рій:
Там тисячі комах снують невтомно
Туди й сюди, наосліп діло роблять,
І збочують на манівці, і гинуть —
Та ціле у єдинім дусі діє
І здійснює намічену мету,
Аж поки всьому не настане край...
Отак і в тебе — тіло розпадеться
На порох, та відродишся ти знов
В незлічних формах, і не доведеться
Тобі нічого починать з початку:
Твої гріхи спокутують нащадки,
Ти їм передаси свою подагру;
Що ти узнав, відчув, чого досвідчив,
Твоїм надбанням стане на віки.

АДАМ

Старі хай оглядаються назад,
Я ж молодий, бажання в мене інше:
Дай у часи майбутні подивлюсь,
За що борюсь, чого я натерплюсь.

ЄВА

Поглянула б і я на ті часи,
Чи не згублю своєї в них краси?

ЛЮЦИФЕР

Гаразд. Я зараз вас заворожу
І все майбутнє ваше покажу
У вигляді чудесних сонних видив.
Щоб не лякала ж вас пуста мета,
І боротьба важка, й тропа крута,
Щоб сум тяжкий вам світу не обридів,
Щоб не втекли ви зразу з поля бою,
Щоб знали, що усе те є маною, —
Нехай на небі вашому ясніє
Блискучий промінь на ім'я Надія.
*(Веде Адама та Єву до хижки, де вони
засинають).*

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

В ЄГИПТІ

На передньому плані відкрита палата. Адам сидить на троні в постаті молодого фараона. Люцифер при ньому за міністра; пишній почет тримається шанобливо віддалік. У глибині сцени працюють раби, будують піраміду; наглядачі з батогами дають їм лад. Світлий день.

ЛЮЦИФЕР

Великий царю! Вірний твій народ,
Що завжди радий кров пролить за тебе,
Стривожено питає — що тобі
Спокою не дає на пишнім троні?
Не знаєш ти утіхи всі ці дні,
Ночами не спочинеш в любім сні
І все ж рабу твоєму не звиряєш
Турбот своїх і замірів величних.
По всьому світу йде про тебе слава,
Могутня і міцна твоя держава,
Є в тебе все, чого душа бажа:
До тебе йдуть скарби усіх провінцій,
Тобі цвітуть найзапашніші квіти,
Для тебе зріє найсолодший плід,
До тебе тисячі жінок зітхають.
Вродливиця білява з млосним зором,
Тендітна й ніжна, ніби світла мрія,
Й палка чорнявка з повними устами,
З шаленими від пристрасті очима, —
Усі твої. Твій забаг — їхня доля,
І та своє призначення здійснила,
Котра тобі хоч хвильку всолодила.

АДАМ

Це все душі моєї не хвилює,
І вимушена дань мені немила:
Не того хочу я, не того прагну.
В оцій споруді, що її здвигаю,
Знайшов я, так мені здається, шлях,
Який веде до справжнього величчя.
Природа в ній дивується мистецтву,
Моє ім'я в ній вічно буде жити,
Їй не страшні ні землетрус, ні буря —
Людина, бач, за бога вже сильніша.

ЛЮЦИФЕР

О царю мій! Чи справді ж ти щасливий
З цієї уяви? Ну, признайся щиро.

АДАМ

Ні. В серці несказанну порожнечу
Я відчуваю. Та дарма. Просив
Не щастя я, а слави, й маю славу.
Хай лиш юрба не знає мого болю,
Як пожаліє — я вже їй не бог.

ЛЮЦИФЕР

А що, як пересвідчишся ти згодом,
Що слава — тільки забавка пуста?

АДАМ

Це неможлива річ.

ЛЮЦИФЕР

Не зарікайся.

АДАМ

Тоді помру, проклявши світ потомний.

ЛЮЦИФЕР

Ні, не помреш, хоч ти все те узнаєш,
А знов почнеш старе — і знов намарно.

Одного з рабів, що працюють на будові, наглядачі побили так, що він, лементуючи, тікає від переслідувачів до відкритої палати й падає перед троном.

РАБ

О пане, порятуй!

З натовпу рабів вихоплюється Єва, дружина того раба, і з розпачливим голосінням припадає до чоловіка.

ЄВА

Даремно просиш.
Не знав він зроду наших мук і горя,
То й не почує. Скарга наша тиха,
А трон високий. Чом мене не кличеш?
Я тілом затулю тебе своїм,
Прийму усі удари.

АДАМ (*до наглядачів, що ввігналися в палату й хочуть виволокти раба та його жінку*)

Геть! Не руште.

Наглядачі виходять.

Чого так раптом серце зворушилось?
Хто жінка ця, що вродою своєю,
Мов ланцюгом, потужного владика
До себе тягне вниз, у пил і порох?
(*Встає*).

ЛЮЦИФЕР

Це лиш одна із тих ниток, якими
Господь тебе обплутав, мов на глум,
Щоб нагадать, що гусінню ти був,
Хоч ти тепер метеликом пишаєш.
Тоненька нитка, та міцна, дивись,
Із пальців вислизає, і не можу
Я розірвать її.

АДАМ (*спускаючись униз по тронових сходах*)

І не старайся.
Мені від пана люба навіть рана.

ЛЮЦИФЕР

Та не годиться мудрому царю
Стогнать від неї.

АДАМ

Що ж робити маю?

ЛЮЦИФЕР

Одно тобі лишилось: хай знання
Цю нитку заперечить, хай із неї
Матерія і сила насміється.

АДАМ

Не насміюся і не заперечу.

ЄВА

Ой любий, кров дзюрком із тебе лється,
Я затамую. Що тобі болить?

РАБ

Болить мені життя. Та вже недовго...

ЄВА

О, не кажи! Навіщо ж ти і жив,
Коли помреш тепер, мене знайшовши?

РАБ

Навіщо жить рабу? Тягать каміння
Царю на піраміду, сина дати
В ярмо — й сконать. Мільйони за одного.

АДАМ

Люцифере! Як страшно він говорить!

ЛЮЦИФЕР

Це просто передсмертна маячня.

АДАМ

Ти чув?

ЛЮЦИФЕР

Ну й що ж, великий фараоне?
Це навіть дуже добре, коли хочеш:
Одним рабом поменша на землі.

ЄВА

Для тебе цифра, а для мене — світ.
Ой леле, хто мене любити буде?

РАБ

Уже не я... Забудь мене навіки.
(Помирає).

АДАМ

Любити буду я. Візьміть мерця.

Трупа піднімають.

Встань, жінко. Місце тут тобі, на троні,
Бо царственна у тебе краса,
А в мене сила — отже, ми повинні
Скрізь бути разом.

ЄВА

О великий царю,
Твоє веління для раби закон.
Я не противлюсь, дай мені лиш хвильку
Побути з горем, а тоді наказуй.

АДАМ

Жахливе слово! Значить, панування
В нас не сягає далі від наказу?

ЄВА

Здобрій і тим, що не болить мені
Твоє веління, й не завидуй мужу
Померлому, що я по ньому плачу...
Який красивий мертвий, о мій боже!
(Припадає до мертвого тіла).

АДАМ

Красивий мертвий — що за суперечність!
Цей спокій з наших поривань глузує
Чи мріям усміхається з жалем.

ЛЮЦИФЕР

Це з тебе раб сміється, утікач:
Мовляв, я дужчий за твої кайдани.

АДАМ

Ну що ж: мир мертвому, живому — радість.
Він сліз твоїх не чує, а мені
Так усміх твій потрібен!

Мертвого виносять. Адам веде Єву до трону.

Сядь зі мною.
На лоні в тебе любо спочивати.

Чути лемент рабів; Єва здригається.
Кохана, що тобі?

ЄВА

Чи ти не чуєш,
Як стогне люд?

АДАМ

Це вперше я почув —
Немилий шум. Та не звертай уваги,
Цілуй мене, забудь усе на світі.
(До Люцифера).
А ти піди лишень, вгамуй той лемент.

ЛЮЦИФЕР

Не можу. Це в народі право. Він
Його успадкував разом з ярмом.

Знову чується лемент. Єва скрикує, Адам підводиться.

АДАМ

Страждаєш, любя, ти, а я не знаю,
Чим допомогти. Той зойк крізь твоє серце,
Немов перун, б'є в голову мені —
Здається, ніби світ кричить: «Рятуйте!»

ЄВА

О царю, вбий мене, але прости,
Мені тривожить душу стогін люду.
Так, я твоя раба і добре знаю,
Що ціль мого життя — тебе втішати,
Я забуваю все навколо себе,
Нужду і велич, мертвого і мрії,
Щоб усміх щирій був, уста палкі;
Та як народ, мільйонорукій велет,
Катований, до неба зносить квиль,
Як частка того мученого тіла
Я, я, дочка народу неспаніла,
У власнім серці чую весь той біль.

АДАМ

З тобою й я. «Мільйони за одного», —
Так він сказав.

ЄВА

Могутній фараоне!
Ти засмутивсь, і я у тому винна.
Тож прожени мене або навчи
Глухою бути.

АДАМ

З тебе кращий вчитель,
Бо ти мене навчила чути стогін.
Щоб більш його не чути — хай вільним стане
Народ-невольник. Бо хіба ж то слава,
Коли один возвиситься ціною
Страждань і смерті многих мільйонів,
Що в них так само є людська душа?
Це ж крапля радощів у морі муки.

ЛЮЦИФЕР

Ти мариш, царю. Таж народ — це віл,
Приречений при будь-якому ладі
Крутить топчак. Звільни його сьогодні,
То втрапиш сам, а він на тім не вигра,
Шукатиме нового пана завтра.
Чи міг би ти сидіти на його шиї,
Щоб він не мав в хазяїні потреби,
Щоб у душі його була свідомість?

АДАМ

Так він же стогне, і болить, виходить,
Йому ярмо?

ЛЮЦИФЕР

• Болить, а що — не знає.
Всяк чоловік до панування прагне,
Й це прагнення, а зовсім не братерство,
Юрбу жене під прапори свободи;
Народ від того не стає свідомим,
Лиш інстинктивно рветься до нового,
Що заперечує старий порядок,
І в тім новім надіється побачить
Він здійснення всіх мрій своїх про щастя.
Але народ — бездонне море, в глиб
Його ніякий промінь не проникне:
Пойнята тьмою мовчазна пучина,
І світиться лиш хвиля на поверхні;
Ця хвиля на поверхні зараз — ти.

АДАМ

Чого ж це я?

ЛЮЦИФЕР

Або тобі подібний,
Що усвідомив прагнення народу
І, як борець славетний за свободу,
Тебе зіпхне і запанує сам.
Юрба ж нічого не здобуде, тільки
Імення зміниться, а пан лишиться.

АДАМ

Безмежне коло мудрувань твоїх,
І з нього, мабуть, виходу немає.

ЛЮЦИФЕР

Є вихід. Дай цим вибраним кільком
По персню чи по ланцюжку й скажи:
От вам цяцьки, ознаки благородства,
Що зносять вас над черню. Ті повірять
І, зневажаючи народ, тобі
Дозволять зневажати самих себе.

АДАМ

Не спокушай мене, то все мана!
Геть рабство! Всі, усі хай будуть вільні!
Іди оголоси їм, та спіши,
Бо як роздумаю, то буде пізно.

ЛЮЦИФЕР *(набік)*

Він думає, що сам кудись іде,
А йде туди, куди судьба веде.
(Виходить).

АДАМ

Споруда ж незакінчена лишиться —
Пересторога тим, хто прагне слави,
І знак питання слабості і сили.

Знадвору чути радісні оклики, робітники розходяться.
Л ю ц и ф е р повертається.

О чернь, радій: перед тобою велич
Схилилась, та не з примусу, вважай.

ЄВА

Утішся, любий: що з тієї слави
Жорстокої, що в'ється поміж нами
Холодною гадюкою-змією?

АДАМ

Та в славі ж велич!

ЄВА

Ну її! Дивись —
Не стало горя в нас, лиш чиста втіха;
Чого ще хочеш ти в моїх обіймах?

АДАМ

Вузький, жінко, в тебе виднокруг —
Оце ж і вабить гордого мужчину,
Бо сила, знаєш, любить тільки слабість.
І мати немовля своє кохає
Найбільше за ту саму безпорадність.

ЄВА

Ах, царю, я наскучила тобі
Пустими та дурними балачками?
Та що ж, коли вдалась я нерозумна...

АДАМ

І не женись за розумом, кохана,
Його я досить маю у собі.
До тебе я горнись не тим, що сили
І величі шукаю чи знання, —
Це все знайду я в себе в книгах. Ти

Лиш говори, щоб голос твій я чув,
Щоб він бринів мені в самому серці.
Кажи, що хочеш, все одно; як пташка
Мала співає, не питаєм що,
А розкошуєм з того щебетання.
Будь квіткою, клейнодом дорогим,
Хай не корисним, та зате прекрасним.
(До Люцифера).

І все ж з того солодкого сп'яніння
Одно бажання вирива мене —
Здійсни його, хоча воно й безумне.
Дай глянути на кілька тисяч років
Вперед, що стане із моєї слави?

ЛЮЦИФЕР

От ти цілуєшся, а чуєш, як
Вітрець легкий торкається обличчя?
Він раз війне — і шар тоненький пилу
На землю ляже, а за рік навіє
Його на палець, а за вік — на лікоть,
За кілька тисяч років піраміду
Твою засипле, похова в піску
Твоє ім'я; в садах твоїх розкішних
Шакали витимуть, а у пустелі
Невільний, бідний житиме народ.

Все, про що говорить Люцифер, стає видимим.

І все це зробить не борвій ревучий,
Не ураган, не землетрус потужний,
А тихий легіт, лагідний вітрець.

АДАМ

Жахливо!

ЛЮЦИФЕР *(з насміхом)*

Ти не бійсь, лиш дух загине,
А з тіла твого мумія лишиться
На подив знаттєлюбним школярам —
Спотворене поличчя, що й невгадно
Нікому буде — цар ти був чи раб.

Штовхає ногою мумію, що з'явилась тим часом перед
троном; вона поволі котиться вниз по сходах.

АДАМ *(зривається на ноги)*

То геть же звідси, виродку пекельний!
О злая славо, марні поривання!
Все чую я: «Мільйони за одного»...
Я цим мільйонам значення надам
В державі вільній — це єдиний вихід.
Один хай гине, та живе спільнота,
Що творить з одиниць велике ціле.

ЄВА

То ти й мене покинеш, мій коханий?

АДАМ

Тебе і трон — усе покину я.
Люцифере, веди мене вперед,
На манівцях я стільки часу згаяв!
(Вихоплює меча й хоче йти).

ЄВА

Коли надію втратиш в боротьбі,
Це серце буде пристанню тобі.

АДАМ

О, так, я відчуваю, що й тебе
Знайду в майбутнім у чистішій формі:
Не з примусу мене голубить будеш,
А з уподоби — станемо ми рівні.
(Виходить).

ЛЮЦИФЕР

Чого ото спішить в такому ділі?
Не бійсь, завчасно прийдемо до цілі,
Заплачеш, як побачиш ти той мед,
Я ж засміюсь. Ну що ж, ходім вперед!

КАРТИНА П'ЯТА

В АФІНАХ

Громадський майдан, посередині трибуна для промовців. На передньому плані збоку портик храму з статуями богів, гірляндами квітів і вівтарем. Єва в постаті Лукії, дружини полководця Мільтіада, з сином своїм Кімоном іде до храму в супроводі кількох служниць, що несуть жертвне начиння. На майдані юрмиться обідраний народ. Сонячний ранок.

ЄВА

Ходім туди, ходім, мій любий синку.
Твій батько на плавкому кораблі
Подався на війну у край далекий.
Живе там дикий люд, який зухвало
Загрожує свободі батьківщини.
Молімося ж, молімося, дитино,
Щоб небо нашу правду захистило,
Щоб наш герой живим вернувсь до нас.

КІМОН

А нащо він подався в край далекий,
Щоб боронить ледачий цей народ,
Лишивши жінку на журбу та горе?

ЄВА

Ой не суди так батька, бо карають
Боги таких дітей за непоштивість;
Лиш любляча дружина має право
Корити чоловіка за ті вчинки,
Які могли б його й її зганьбити.
Твій батько вдіяв так, як личить мужу.

КИМОН

То ти боїшся, що його поб'ють?

ЄВА

Ні, батько твій герой, він переможе;
Одного я боюсь — що сам себе
Здолати він не зможе.

КИМОН

Як це так?

ЄВА

У кожного в душі є дужий голос —
Жадоба слави. У раба вона
То спить, а то вироджується в злочин.
А воля кров'ю власною її
Годує і вирощує в чесноту,
Що творить все прекрасне і величне.
Та, виріши надмірно, тая сила
Іде на матір смертною війною...
Якщо заради слави голосної
Твій батько зрадить рідний край священний, —
Я проклену його. Молімся, сину.

Вони входять у портик храму; тим часом на майдані зби-
рається все більше люду.

ПЕРШИЙ З НАРОДУ

Нема й новин ніяких надзвичайних;
Чи наше військо з ворогом не стрілось?

ДРУГИЙ

І в місті теж усе немов заснуло,
Ніхто, знать, не снує ніяких планів,
Як перш було, для здійснення яких
Потрібне горло вольного народу.
Я зранку ось тиняюсь по майдану,
На мій же голос покупця нема.

ПЕРШИЙ

То що ж нам нудить світом так без діла?

ТРЕТІЙ

Хіба знічев'я заколот піднять?

Тим часом Єва запалює на вівтарі вогонь, мисе руки й
готується до жертвоприносин. Її служниці заводять гімн —
той спів накладається строфами на дальшу сцену. Майдан
сповнюється громадянами, народом; два де-
магоги борються за трибуну.

ПЕРШИЙ ДЕМАГОГ

Геть! Місце тут моє! У небезпеці
Вітчизна, тож я мушу промовляти.

Народ підтримує його вигуками.

ДРУГИЙ ДЕМАГОГ

Як ти промовиш, то вона загине.
Злізай, запроданцю!

Народ регоче й плеще в долоні.

ПЕРШИЙ ДЕМАГОГ

Тебе ніхто
Куплять не стане, хоч і продавайся.
Народе, слухай! З боєм промовляю,
Бо справді серцю боляче у порох
Скидать велике, я ж повинен мужа
Великого із колесниці слави
До вас тягти на суд.

ДРУГИЙ ДЕМАГОГ

Гаразд, паскудо,
Квітчай вінцем бика, якого ти
На жертву визначив.

ПЕРШИЙ ДЕМАГОГ

Женіть його!

ГОЛОСИ З ЮРБИ

Та доки ж нам оцю глумоту слухать?

Люди стягають другого демагога.

ПЕРШИЙ ДЕМАГОГ

Хоч серце і болить, скажу всю правду,
Бо я тебе, народе можновладний,
І славлю, й ставлю вище за вождя.

ДРУГИЙ ДЕМАГОГ

Оце лайдацтво, голе і голодне,
Що, як собака, кістки, знай, пантрує
З хазяйського стола? О, ти, нікчемо,
Я б не позаздрив твоєму смаку!

ГОЛОСИ З ЮРБИ

Женіть його, запроданця! Геть звідси!

Другого демагога шарпають іще дужче. Єва тим часом складає жертву на вівтарі — двох голубиць і фіміам.

ЄВА

Богине Афродіто, о, прийми
Жертовний дим і вчуй моє моління:
Не лаврів я прошу на скронь герою,
А лагоди й родинного спокою.

В жертовному диму з'являється усміхнений Ерос, його оточують Харити, що сиплють навкруги троянди. Урочисто-святоблива картина.

СЛУЖНИЦІ

Почуй її!

ЕРОС

Прийми благословення
Від чистих серцем.

ХАРИТИ

Оборону й ласку
Від нас, Харит.

СЛУЖНИЦІ

Хвала тобі, богине!

ПЕРШИЙ ДЕМАГОГ

Народе, слухай позов: Мільтіад
Отчизну зрадив!

ДРУГИЙ ДЕМАГОГ

Це брехня, брехня!
Не слухайте його, бо вас чекає
Ганебне каяття!

ПЕРШИЙ З НАРОДУ

Мовчи, падлюко!

Другого демагога цілком затирають у натовпі.

ПЕРШИЙ ДЕМАГОГ

Усе юнацтво під його рукою,
Одним ударом міг би взяти він Лемнос,
Але стоїть під Паросом. Продався.

ТРЕТІЙ З НАРОДУ

Тож смерть йому!

ПЕРШИЙ ГРОМАДЯНИН

Ану, кричіть як слід,
Бо всіх з оренди геть повиганяю!

Жертводіяння скінчилось, видива богів зникли.

ЄВА *(підводячись)*

Що там за галас? Подивімся, сину.

КІМОН

То зрадника якогось судять, мамо.

ЄВА *(ступаючи по сходах храму)*

На серці жаль, коли народ голодний
Над кимсь великим суд неправий творить...
З яким злорадством топче він у грязь
І славу, й велич, як глузує з неї,
Мов виправдати хоче власний бруд.

ДРУГИЙ З НАРОДУ

Я, пане, вже охрип, а ще б кричав.

ДРУГИЙ ГРОМАДЯНИН

Ось на́ тобі, чим горло промочити.

ДРУГИЙ З НАРОДУ

А що гукать?

ДРУГИЙ ГРОМАДЯНИН

Гукай: «Смерть, смерть йому!»

ЮРБА

Смерть, смерть йому!

ЄВА

Скажіть, про кого мова?

ДРУГИЙ ДЕМАГОГ *(підступаючи до неї)*

Про того, що за всіх піднісся вище
На цілу голову, — а це ж нестерпно.

ЄВА

Невже про Мільтіада? О боги!
Ти, Кріспе, муж мій визволив тебе
Із рабства, ти ж його жадаєш згуби?

КРІСП

Пробач, з нас двох один лиш жити може;
Мене і трьох дітей моїх годує
Той, хто велить кричати.

ЄВА

Горе, горе
Тому, кого штовха на підлість доля.
Тобі прощаю я, бо ти голодний...
А ти, Терсіте? Й ви усі, усі,
Котрі спите в безпеці й благоденстві
Лиш тому, що мій муж прогнав ворожу
Орду від ваших мурів? О невдячні!

ТЕРСІТ

Ласкава пані, хоч воно і гірко,
Та що подієш? Так народ бажає,
Хто ж буде важити своїм добром,
Уставши проти хвиль цих ураганних?

ПЕРШИЙ ДЕМАГОГ

Ми оголошуєм народний присуд...

ЛЮЦИФЕР (*прибігає в подобі вояка, перестрашений*)

Біда, нещастя! Ворог біля брами!

ПЕРШИЙ ДЕМАГОГ

Це неможливо! Тут же мусить бути
Наш славний вождь!

ЛЮЦИФЕР

Це ж він і є той ворог.
Дізнався він про заколот у місті
І гнівом закипів. Кричить, горлайте —
Огнем він вас вгамує і мечем.

ДРУГИЙ ДЕМАГОГ

Це ви біду накликали, зрадливці!

ГОЛОСИ З ЮРБИ

Побиймо їх!.. Нехай живе наш вождь!..
Ой лишенько, тікаймо, хто куди!
Пропало все...

ПЕРШИЙ ДЕМАГОГ

Ні, ні, усі до брами,
Вклонімося йому.

ЄВА

Ой леле, вирок
Страшний відняти міг тебе у мене,
Коханий мужу, але це ще гірше,
Що ти вернувсь, — був присуд, значить,
вірний...

ПЕРШИЙ З НАРОДУ

Хапайте його жінку! Як зачепить
Він місто, хай вона помре із сином.

ЄВА

За тебе, мужу, я готова вмерти,
Хай лиш на сина не впаде прокляття.

КІМОН

Не бійсь за мене, не тривожся, мамо,
Ходи сюди, сховаємось до храму.

Вони знов підіймаються в портик храму, група людей переслідує їх; дві німфи закривають їх гірляндами з рож, люди відступають. Від міської брами чути суремний гук, юрба, галасуючи, розбігається. Німфи зникають.

ЛЮЦИФЕР (*потирає руки, регоче*)

От штука! Бач, розумний там сміється,
Де іншим серце із відчаю рветься.
(*Повернувшись обличчям до храму*).
Одно лише мене бентежить — вид
Краси цієї вічно-молодої;
Я нічуся в її чужинній сфері,
Що в ній і голизна стає цнотлива,
Що й гріх облагороджує вона
І долю возвеличує квітками
Та щирими принадними устами...
І де ж це забарився так мій світ,
Чудний гротеск, страховище непевне?
Пора йому ілюзії розбити,
Що піднімають знов і знов людину,
Як падає вона у боротьбі.
Побачимо, можливо, принесе
Жах смерті в це життя присутні зміни —

Розвіється, як марево, усе,
Розтане, ніби гра химерних тіней.
(Змішується з юрбою).

З'являється Адам у постаті Мільтіада на чолі збройного
військового загону; він поранений, його підтри-
мують під руки. Народ і демагоги колінкують перед ним,
благаючи пощади.

ГОЛОСИ З ЮРБИ

Вождеві слава! Пощади, герою!

АДАМ

Вас пощадити? За яку провину?
Чого ж це просить сильний у слабого?
Та я не бачу жінки і дитини,
Чи їм не сталося якого лиха?

ЄВА

Ах, Мільтіаде, чом ти повернувсь,
Як я не рада твому приходу...
Я падаю... Підтримай, синку. Батько
Нам не лишить і доброго ім'я.

АДАМ

Що це? Народ блага, жона клене,
А я спливаю кров'ю за вітчизну.

ЄВА

Вітчизна й серце в мене кровоточать
Ще дужче. Чом ти з військом повернувся?

АДАМ

Цей супровід моєму сану личить.
Вернувся я, бо рана ця тяжка
Більш не дає мені справлять повинність.
Вернувся я, щоб скласти звіт тому,
Хто посилав мене, і передати
Всю владу велележному народу.
Соратники, я відпускаю вас —
Ви заслужили мир родинних вогнищ.
Свій меч я віддаю тобі, Палладо,
Нехай висить над віттарем твоїм.
*(Каже себе вести по сходах до храмового
портика).*

Воїни розходяться.

ЄВА *(кидаючись на шю мужеві)*

О Мільтіаде, мужу мій, герою,
Де в світі є над мене щасливіша?
Глянь, ось твій син, великий, гарний, бач,
На тебе схожий.

АДАМ

Ви мої хороші!

КІМОН

Я добре знав — усе, що батько робить,
Учинено гаразд.

ЄВА

Мені аж сором —
Дружина те ще краще мала знати.

АДАМ

Ну, синку, на, повісь мого меча.

КІМОН *(чіпляючи меча над вівтарем)*

Храни, богине, дорогий цей меч,
Поки за ним я не прийду до тебе.

ЄВА

Я ж до подвійної цієї жертви
Ще пахощів додаю — прийми, Афіно!
(Курить фіміам).

ПЕРШИЙ ДЕМАГОГ *(з трибуни)*

А що я вам казав? Таки він зрадив,
Цар Дарій підкупив його. Та рана —
Лиш привід, щоб із ним не воювать.

ГОЛОСИ З ЮРБИ

Смерть, смерть йому!

АДАМ

А що це там за гомін?

ЄВА

О Мільтіаде, це жахлива річ:
Знов зрадником юрба тебе взиває.

АДАМ

Я зрадник? Звинувачення смішне.
Я, переможець Марафона?

ЄВА

Правда...
Ти тут знайшов лихий, ворожий світ.

ПЕРШИЙ ДЕМАГОГ

Чого ж не берете його?

Люди тиснуться до портика храму, серед них Люцифер.

ЄВА

Мій любий,
Стій тут, тебе святиня оборонить.
Навіщо відпустив ти вояків,
Чом не спалив злочинного вертепу?
Лиш пута заслуговує ця чернь,
Їй ясно, що ти паном народився,
Бо благородством всіх перевершив...
Тебе уб'ють, аби до ніг не падать.

ПЕРШИЙ ДЕМАГОГ

Ви чуєте, що зрадникова жінка
Про вас говорить?

ЄВА

Жінка має право
І винного супруга боронити,
А що ж казати про чесного, як мій,
Якого винуватите ви, підлі?

ПЕРШИЙ ДЕМАГОГ

Невже попустить можновладний люд
Таку наругу?

ПЕРШИЙ З НАРОДУ

Може, це і правда?

ПЕРШИЙ ГРОМАДЯНИН

Ворожі підступи! Кричіть, старцюги,
Бо з голоду подохнете усі!

ГОЛОСИ З ЮРБИ

Смерть! Смерть йому!

АДАМ

Закрий хоч сина,
Щоб не узрів моєї крові. Йди!
Хай грім страшний на скелю тільки вдарить,
Хай тільки я помру... Навіщо й жити,
Коли така дурна ота свобода,
Що я за неї все життя боровся.

ПЕРШИЙ ДЕМАГОГ

Чого вагаєтесь?

ГОЛОСИ З ЮРБИ

Смерть! Смерть йому!

АДАМ

Я не клену ледачого народу,
Не винний він, що злидні наложили
На нього це тавро ганебне рабства,
А рабство перетворює його
В знаряддя душогубства для зухвальців.
Сам винен я, безумний, бо гадав,
Що для такого люду треба волі.

ЛЮЦИФЕР *(набік)*

Ти епітафію собі створив,
Що підійшла б для багатьох гробів.

АДАМ

Беріть мене! Не буду я ховатись
Од вас у храмі.

(Турботливо передавши Єву на руки служницям, дає звести себе вниз по сходах).

От я вже й готовий.

ДРУГИЙ ДЕМАГОГ

Ти боронися, ще не все пропало.

АДАМ

Заниє в мене рана, як озвусь
На власний захист.

ДРУГИЙ ДЕМАГОГ

Ще ж хвилину тому
Народ перед тобою плазував.

АДАМ

Тим більше безкорисна оборона —
Прийиження цього він не простить.

ЛЮЦИФЕР

Ну що, отверезів?

АДАМ

Здається, так.

ЛЮЦИФЕР

Побачив, що народу навісному
Ти кращим паном був, ніж він тобі?

АДАМ

Можливо. Та і те, і те шкідливе,
Та сама доля, різні лиш імення.
Боротись проги неї — марна праця,

Не буду більш. І нащо нам здалися
До величі шляхетні поривання?
Для себе краще жить, шукати втіхи
На весь короткий вік, що нам дається,
І врешті п'яним прибрести в Аїд.
Веди мене новим шляхом, вожаю,
Я всі людські чесноти зневажаю,
Сміюся з мук, бажаю насолод.
Ти ж, жінко, що колись мені в пустині
(Так серцю мариться) сплела альтану
На згадку раю, — пробі, не старайся
Із сина виростить громадянина,
Щоб з тебе не сміялася гетера
Мальована, з жаждивими устами,
Сп'яніла від кохання і вина.
Втішайся і радій, забудь про цноту!
Тепер на плаху, я готов до страти,
Хоч підлого нічого не вчинив,
Лише служив високим ідеалам...

Перед храм приносять плаху, Люцифер стоїть наготові
з сокирою. Адам схиляє голову.

ЛЮЦИФЕР (*голосним шепотом*)

Прощання гарне, правда ж? Ну, герою,
Чи не ляка ж тебе тепер хоч трохи
Цей прикрий дух кирпатої почвари?

ЄВА

Не вчула ти, Палладо, молитов!

З храму виходить геній смерті — лагідний юнак з
опущеним донизу світачем і вінцем; він підступає до
Адама.

АДАМ

Богиня вчула. Прощавай, Лукіє!
Умиротворення зійшло на серце.

ЛЮЦИФЕР

Клену тебе, примарний світе! Знову
Ти зіпсував мені найкращу мить!

ЄВА

Клену тебе, народе малодушний!
Ти грубо так діткнувсь до мого щастя,
Що ніжний цвіт його упав додолу...
Але й тобі свобода не така
Солодка, як мені була гірка...

КАРТИНА ШОСТА

У РИМІ

Відкритий чертог із статуями богів та розкішними урнами, в яких куряться пахощі; з нього відкривається вид на Апенніни. Посередині прибраний стіл, біля нього три ліжницьі. Адам у подобі Сергіола, Люцифер у постаті Мілона, Катулл — усі розкішники, Єва в подобі Юлії, Гіппія та Клювія, гетери в легкім одінні, справляють оргію. На помості борються гладіатори, раби стоять, чекаючи наказів, грають флейти. Присмерки, потім ніч.

КАТУЛЛ

Глянь, Сергіоле: ох же і завзятий
Цей гладіатор з пов'язом червоним!
Б'юсь об заклад, що він того поборе.

АДАМ

На Геркулеса, ні!

КАТУЛЛ

На Геркулеса?
Ну хто ж із нас ще вірить у богів?
От присягнись на Юлію — повірю.

АДАМ

Нехай і так.

ЛЮЦИФЕР

О, то міцна божба:
Там ложний бог, а тут кумир фальшивий...

Та чим ти, власне кажучи, клянешся?
Її красою, чи своїм коханням,
Чи, може, вірністю її до тебе?

КАТУЛЛ

Краса минає, а хоч би й не так —
Що нині вабить, завтра нам обридне
І менш вродлива жінка перенадить
Нас невідпорним чаром новизни.

АДАМ

Я присягаюсь вірністю її.
Хто більш од мене тратить на коханку?

ГІППІЯ

Овва! Не вік же з нею милуватись!
Якби ти й міг, ти, що несито прагнеш
Утіхи та розкошів і даремно
За ними уганяєш, бо знаходиш
В жінок лише окрушини блаженства,
А ідеал краси і насолоди
Ледь мріє в недосяжній вишині, —
Якби ти й міг, то хтозна, чи її
Не знадить інша мрія, інша примха?
Борця якогось мускули цупкі..,

АДАМ

Так, правда, Гіппіє. Не треба далі.
Чом нас утіха манить, як Тантала,

Коли не маєм сили Геркулеса
І вічної мінливості Протея?
Нікчемний раб по тижню праці й мук
Таких розкошів часом заживає,
Яких даремно прагне пан. Невже
Та насолода — втомленим відрада,
А тим, що в вир її пірнають, — смерть?

ЛЮЦИФЕР

Чудово як виходить — курс моралі
В обіймах у красунь, при повній чарі...
Який же в вас заклад?

АДАМ

Як я програю,
То Юлія — твоя.

КАТУЛЛ

А як твій виграш?

АДАМ

Візьму твого коня.

КАТУЛЛ

За місяць можеш
Забрати її назад, а коли ні,
То пхну її в ставок на з'їдь в'юнам.

ЛЮЦИФЕР

Іж, Юліє, цю рибку, гарну й тлусту,
Бо скоро підеш іншій на закуску!

ЄВА

Тобою теж поласує черва...
Радій же, хто живе, а хто не може
Радіти — хай сміється, все одно.
(П'є).

АДАМ (до гладіатора)

Держись, молодче!

КАТУЛЛ

Ну, давай сміліш!

Катуллів гладіатор падає і підіймає пальці вгору, бажаючи, щоб йому даровано життя. Адам хоче дати знак помилування, але Катулл хапає його за руку, стуляє кулака і наставляє на гладіатора великого пальця.

Згинь од меча, нікчемний боягузе!
Ще є в мене раби, чого ж скупитись?
Хто вам відмовить, пишнії красуні,
В видовищі, котре лоскоче нерви?
Таж поцілунки робляться солодші
Й жага палкіша, як проллється кров.

Тим часом гладіатор добиває свого переможеного противника.

АДАМ

Кінь мій. До мене, Юліє, в обійми!
А трупа приберіть. Гей, танцюристи,
Тепер комедію заграйте нам,
А того буде на сьогодні.

Трупа виносять, на помості з'являються танцюристи.

КАТУЛЛ

Клювіє!

Ходи до мене й ти, чого ж дивитись,
Як інші обіймаються.

ЛЮЦИФЕР

Та й ми

З тобою, Гіппіє, зробім так само.
Лиш оближи уста, чи там нема
Отрути. О, тепер цілуй, голубко.

АДАМ

Так серце б'ється, Юліє, у тебе,
Що я на нім не можу спочивати.
Шепочуться.

ЛЮЦИФЕР

Чи ба, дурний про серце ще говорить!

КАТУЛЛ

Мені, кохана, про твоє байдуже,
Роби, що хоч, щоб тільки я не знав
Та мав від тебе ласки досхочу.

КЛЮВІЯ

Шляхетний друже, за твоє здоров'я!
(П'є).

КАТУЛЛ

Гаразд, кохана, лиш не віднімай
Руки твоєї і грудей розкішних.
Бач, з голови ізсунувся вінок...
(До танцівниць).
Які чудові, справді, ваші танці —
В них грація з жагою поєдналась!

КЛЮВІЯ

Я очі затулю тобі, як ти
Того шукаєш в них, що є у мене
Й за що не чула досі похвали...
(Показуючи на Люцифера).
Глянь краще на оцього кисляка:
Навіщо дівчина йому вродлива,
Як має лиш дрімать отак при ньому
Без діла й без пуття, тоді як він
З холодним зором, з усміхом глумливим
Вислухує веселі теревені,
Що бесіду присмачують бенкетну.

КАТУЛЛ

І правда, отака понура пика
Поезію усяку заморозить...
Хто непідвладний чарові хвилини,
Чию вона не пориває душу,
Той кепський чоловік. Сидів би дома.

ГІППІЯ

Боюся, друзі, що в бідаху вже
Вступила чорна смерть, яка пустошить
Столицю нашу.

АДАМ

Ну її до лиха,
Бридку прояву! Заспівай лишень
Котора з вас веселої. Хто знає?

ГІППІЯ *(співає)*

Пий без вагання
Вино і кохання —
У кожному бокалі
Своя смакота!
Нас хміль утішає,
Життя нам скрашає,
Як темну могилу
Зоря золота!
Пий до остання
Вино і кохання —
У кожної кралі
Своя красота!
Любов нас втішає,
Життя нам скрашає,
Як темну могилу
Зоря золота!

КАТУЛЛ

Чудово! Ключіє, а ти якої?

КЛЮВІЯ *(співає)*

Дурний був світ в часи колишні:
Лукреція, сама, як вишня,
Погордувала красунем,
Що в ліжку був огонь огнем,
І в лупанари не ходила —
Ніж собі в серце вгородила...

ВСІ (хором)

Та нині світ порозумнішав,
І нам живеться веселіше!

КЛЮВІЯ

Дурний був світ в часи минулі,
Не думав Брут про танці й гулі,
А взяв меча й пішов у бій,
Неначе найманець простий;
Хотів він голій черні волі,
За те й поліг у чистім полі...

ВСІ

А нині світ порозумнішав,
І нам живеться веселіше!

КЛЮВІЯ

Дурний був світ в часи старії:
Герої гинули за мрії,
Шаленці мали за святе
Все те, із чого ви кпите...
Тепер у цирк би їх, для сміху,
Левам на жир, а нам на втіху!

ВСІ

Бо нині світ порозумнішав,
І нам живеться веселіше!

ЛЮЦИФЕР

Ах, Ключіє, ти Гіппію побила!
Шкода, що цюю пісню склав не я.

АДАМ (до Єви)

А ти чом не співаєш, зажурилась?
Навколо все радіє і сміється,
Тобі ж не добре у моїх обіймах?

ЄВА

Ні, дуже добре... Вибач, Сергіоле,
Це я від щастя якось споважніла;
Коли воно регоче — то несправжнє.
У найсолодшу мить до насолоди
Вливається краплина гіркоти,
Передчуття, що ця хвилина-квітка
От-от зів'яне...

АДАМ

Так бува й зі мною.

ЄВА

А як почую музику та спів,
Не дослухаюсь до непевних слів,
А в хвилях звуків човником гойдаюсь
І чуюсь ніби в райдужному сні:
Минуле знов ввижається мені,
Зелені пальми в золотім осонні,
Де я росла, безжурна і безвинна,
З шляхетними поривами в душі...
Даруй мені ці божевільні мари,
Цілуй мене — і знову я прокинусь.

АДАМ

Доволі танцю й музики! Приїлось
Мені це море вічних солодощів —

Запрагло серце гіркоти. Полин
Мені в вино, жало в червоні губи,
І пагуба на голову мою!

Танцюристи виходять; з вулиці чути голосний лемент.

Що то за лемент — аж у мозок б'є?

ЛЮЦИФЕР

Якихсь там розпинають божевільних,
Що марять про братерство й справедливість.

КАТУЛЛ

Так їм і треба! Де б сидіти дома
Та тішитись життям, про світ забувши, —
Вони, дурні, в чужі полізли справи.

ЛЮЦИФЕР

Жебрак із багатцем братання хоче,
Доб'ється змін — сам буде розпинати.

КАТУЛЛ

Тож сміймося і з злиднів, і з потужних,
І з пошесті-чуми, що вкруг лютує,
І з вироків погибельних богів!

Знову чути лемент.

АДАМ *(тихо)*

Я чуюсь ніби в райдужному сні,
Минуле знов ввижається мені
И душі високі, чисті поривання...
Так говорила ти, кохана?

ЄВА

Так.

Тим часом надворі поночіє. Мимо чертога проходить погребова процесія із схрещеними кістями, смолоскипами й голосільницями. Все товариство на якусь хвилю впадає в глуху мовчанку.

ЛЮЦИФЕР (*регочеться*)

Ну от, і зразу настрій підупав.
Вина не стало чи всі вийшли жарти,
Що вже і кислякові стало шкода?
Чи, може, хтось тут дуже налякавсь
І хоче каятись?

АДАМ

(жбурляє на нього келиха)
То на ж тобі!

ЛЮЦИФЕР

Закличу гостя нового сюди,
Можливо, він веселощі нам верне.
Гей, слуги! Унесіть мерщій того,
Що з смолоскипами отам мандрує, —
Ми тут його чим-небудь почастуєм!

Раби вносять мерця у відкритій труні й кладуть його на стіл. Супровід залишається в глибині. Люцифер п'є до покійника.

Пий, друже! Нині ти, а завтра я!

ГІППІЯ

То краще вже поцілуватись!

ЛЮЦИФЕР

Добре,
Цілуй його і вкрадь монетку з рота.

ГІППІЯ

Тебе цілую — можу і його.
*(Цілує мертвяка. З супроводу виступає на-
перед апостол Петро).*

АПОСТОЛ ПЕТРО

Спинись! Ти в себе всмоктуюєш чуму!
Всі перестрашено зриваються із своїх місць.

УСІ

Чуму!.. Жахливо!.. Утікаймо звідси!

АПОСТОЛ ПЕТРО

О роде суєтний, лукаве плем'я!
Як щастя посміхається тобі,
Ти, мов на сонці муха, безсоромно,
Зневажно топчеш бога і честивість.
Та як біда постукається в двері,
Як грізний божий перст тебе діткне,
Ти нітишся в відчаї малодушнім.
Чи ти ж не чуєш, що небесна кара
Тяжіє над тобою? Подивися —
Рим гине, дикі чужоземні орди
Толочать золоті твої посіви,

Лад рушиться, велителів нема,
Нема й послухачів. Розбій і вбивство
Безкарно ходять поміж мирним людом,
За ними — жах блідий, тривога чорна,
Нема рятунку ні з землі, ні з неба.
Не можеш ти сп'янінням насолоди
Приспати голосу того, що рвійно
Тривожить глиб бентежної душі
І марно зве тебе до вищих цілей.
Признайся, ти не чуєш задоволу,
Тобі розкоші обернулись нудом,
В очах у тебе ляк, уста тремтять —
Усе дарма, ти вже не маєш віри
В старих богів, що цупко скам'яніли.

Статуї богів розсипаються на порох.

Бач, прахом узялись, нового ж бога
Не бачиш ти, щоб звів тебе із скверни...
Поглянь кругом, яка новітня пошесть
Лютіш чуми по городу лютує:
Се тисячі встають з м'яких перин,
Тікають у пустиню Фіваїдську
Між дикими відлюдниками жити,
Щоб для своїх ступілих почуттів
Знайти якусь побудку чи віднову...
Погинеш, згинеш, перелюбний роде,
З земного кругу в ці очисні дні!

ГІППІЯ (*впавши додолу перед столом*)

Ой леле, як мені болить страшенно!
Холодний піт і Тартару вогонь...
Чума, ох, це чума... Я помираю.

Невже мені ніхто не допоможе
З тих, що зі мною дізнавали втіх?

ЛЮЦИФЕР

Сьогодні ти, а завтра я, голубко.

ГІППІЯ

Добийте ж хоч, а то вас проклену!

АПОСТОЛ ПЕТРО *(підступивши до неї)*

Ти, дочко, не клени, а всіх прости.
Я поможу тобі й великий бог,
Благий господь одвічної любові.
До нього йди. Сією-бо водою
Твоя душа очиститься од скверни
І вознесеться.
(Хрестить її з посудини, що взяв зі столу).

ГІППІЯ

Отче, легше стало.
(Помирає).

КАТУЛЛ *(іде геть)*

Сьогодні ж я подамся в Фіваїду,
Мені знемилів грішний світ.

КЛЮВІЯ

Стривай, Катулле, я іду з тобою.
Стривай,

Виходять.

АДАМ *(задумано виступає на передній кін, за ним — Єва)*

І ти тут, Юліє? Що ти шукаєш
У домі цім, де смерть убила радість?

ЄВА

А де ж мені ще бути, як не з тобою?
Ох, Сергіоле! Скільки благородних
Чуттів знайшов би ти в цих грудях, де
Шукав лише минущої утіхи...

АДАМ

В самім собі також. На жаль, це так!
Загинуть так ганебно й жалюгідно,
Та ще й страждать... Якщо існує бог
(стає навколішки й простягає руки до неба)
І ми його підвладні провидінню, —
Новий народ і ідеал новий
Хай світові пошле, щоб добра кров
Його відмолодила, щоб могли
Ми дух підняти вгору. Відчуваю,
Що в нас зотліло все, нове ж творити
Не маєм сил. О боже, вчуй мій голос!

На небесах з'являється у сяєві знамення хреста. З-за гір
червоніє луна далеких пожеж. З верхогір'я спускаються
на місто напівдикі юрми вояків. Здалеку чути по-
божний гімн.

ЛЮЦИФЕР *(сам собі)*

Цього я, бачте, трохи аж боюсь,
Та я ж таки з людиною борюсь!

Де схиблю я — вона мені поможе,
Не раз уже спостерігав я схоже.
Колись померкне в небі сяйво слави
І тільки хрест горітиме кривавий.

АПОСТОЛ ПЕТРО

Господь почув тебе. Поглянь навкруг:
Знепліднена земля ізнов зародить.
Сі варвари, бійці в ведмежих шкурах,
Що пишні городи пускають димом,
Що їхні коні потоптом ідуть
По нивах давніх літ і стійло мають
В порожніх храмах, свіжу кров ввіллють
У звироднілі, змізернілі жили,
А ті, що в цирку творять гімн побожний,
Як хижий тигр терзає їм тіла,
Нове учення вже несуть — братерство
Й свободу кожному, нову ідею,
Що потрясе і переверне світ.

АДАМ

Ах, у душі вже інші поривання —
Не в подушках м'яких розкошування...
Новою серце повниться любов'ю,
Нехай воно блаженно сходить кров'ю.

АПОСТОЛ ПЕТРО

Твоя мета хай буде — богу слава,
Тобі труди. Нехай людина вільно
Все розів'є, що має у собі.
У всіх один обов'язок — любов.

АДАМ

Вперед же, в бій! Нехай нас надихає
Нове учення. Світ новий ми створим,
Що цвітом буде рицарство у ньому,
Поезією буде віри пал
І жінки світлосяйний ідеал.
(Іде, спираючись на Петра).

ЛЮЦИФЕР

Ізнов він неможливого жадає!
Це гідності людській відповідає,
І богу мило, бо зове у рай,
І чорту любо, бо введе в відчай.
(Іде за ними).

КАРТИНА СЬОМА

У ВІЗАНТІІ

Площа, по ній слоняється кілька горожан. Посередині патріарший палац, праворуч дівочий монастир, ліворуч гай. Адам у подобі Танкреда, в силі мужнього віку, з іншими рицарями, виступає на чолі хрестоносців, що повертаються з Азії; Люцифер у нього за джуру. Корогви мають, б'є барабан. Вечір, потім ніч.

ПЕРШИЙ ГОРОЖАНИН

Ізнов іде ця варварська орда.
Біжим позамикаймо двері й брами,
Бо кинуться, як перше, грабувать.

ДРУГИЙ ГОРОЖАНИН

Жіноцтво поховаймо: добре знають
Ці гультяї гаремнії розкоші!

ПЕРШИЙ ГОРОЖАНИН

А наші жони — право переможця.

АДАМ

Стривайте, чом тікаєте од нас?
Не бачите цього святого знака,
Що нас в одну громаду всіх єднає?
Ми світло віри нашої несли
До Азії, учення вселюбові,
Щоб дикії насельники тих місць,
Де спас наш народивсь, пізнали милость.
Невже ж нема любові серед вас?

ПЕРШИЙ ГОРОЖАНИН

Чували ми не раз такі слова,
А після того в нас дома горіли.

Розбігаються.

АДАМ *(до рицарів)*

От бачите — гіркі плоди того,
Що часом ниций мародер, грабіжник
Із знаменом священним у руках,
Зібравши купу гольтіпак безпутних,
Бує самозваним хрестоносцем...
О рицарі! Допоки на мечох
В нас сяє віра, й честь, і божа слава,
І оборона жінки, і геройство, —
Обов'язком нам буде щонайпершим
Цього страшного біса гамувати,
Бороти в людях пристрасті нечисті,
На доблесть і на подвиг підіймать.

ЛЮЦИФЕР

Чудово сказано, Танкреде! Тільки
Що буде, як народ колись подума,
Що ти не вождь...

АДАМ

Де дух, там перемога.
Зломлю його.

ЛЮЦИФЕР

А як і в нього дух?
Ти спустишся до нього?

АДАМ

А навіщо?
Чи не шляхетніше його підняти?
Той малодушний, хто від боротьби
Тим утіка, що спільників не має,
І той дурний, хто спільників не хоче,
Щоб не ділити з ними нагороди.

ЛЮЦИФЕР

На що звелась ідея, за яку
Колись у цирку мученики мерли!
Оце таке в вас звільнення людини,
Оце таке чудне у вас братерство?

АДАМ

Не смійся. Я прийняв це славне вчення,
Це пристрасть усього мого життя.
У кім є іскра божа, всі нехай
Ідуть до нас, ми приймемо охоче,
В наш орден їх посвятимо мечем.
Лиш треба берегти нам чистоту
Своїх рядів у цім страшнім хаосі.
Та прийде час — я вірю! — прийде час,
Коли довершиться спасіння наше:
Цей мур впаде, бо чисті будуть всі.
В приході того дня я б сумнівався,
Якби не сам великий бог почав
Це благородне, вікопомне діло...
Ви, друзі, бачите, як нас зустріли, —
Самотні ми в цім велелюднім місті,

Тож доведеться нам отаборитись
Отут під гаєм, мов серед невірних.
Дасть бог, все зміниться. Ви йдіть вперед,
А я за вами зараз. Кожен рицар
За всіх своїх людей відповідає.

Хрестоносці стають табором під гаєм.

ЛЮЦИФЕР

Шкода — з усіх твоїх ідей прекрасних
Все яблука червиві виростають,
Червоні зверху, а вкуси — аж чорні.

АДАМ

Ні в що вже благородне ти не віриш?

ЛЮЦИФЕР

Що я, коли не вірить весь твій рід?
Цей орден рицарський, що його ставиш
Ти маяком посеред хвиль морських,
Колись погасне й рухне, для плавців
Сміливих буде він страшнішим рифом,
Ніж камінь, що ніколи не світивсь...
Все, що живе й радіє існуванню,
Вмирає з часом: з нього дух виходить,
А тіло ще лишається, як стерво,
І довго дише сопухом тлетворним
На новий світ, що постає навкруг.
Ось що із величі віків минулих
До нас доходить.

АДАМ

Поки орден рухне,
Святе його учення вже перейде
В народ, тоді нехай...

ЛЮЦИФЕР

Святе учення!
Як ви на вчення те набредете,
Самі ж його колись проклянете,
Бо починаєте його крутить,
Розточувать, розколювать, гострить,
Аж поки перетвориться воно
В абсурд або в гальмо. І все одно,
Шукаєте ви знов його, хоч суть
В нім не така, щоб розумом збагнуть.
На волос вкороти, подовж меча,
Це зміни суті в нім не означа;
Продовжуй далі так і угадай,
Де тут межа, де тут кінець і край?
Як станеться якась велика зміна,
Тоді лише відчує це людина...
Та далі річ вести нема снаги,
Глянь краще сам уважно навкруги.

На площі знов з'являється кілька горожан.

АДАМ

Мої бійці стомились. Друзі, нам
Притулку треба. Чи його ми знайдем
В столиці християнства?

ПЕРШИЙ ГОРОЖАНИН

А можливо,
Ти єретик, ще гірший од поган.

ЧЕТВЕРТИЙ ГОРОЖАНИН

Скажи, ти віриш в гомоусіон,
Чи в гомоюсіон?

АДАМ

Не розумію.

ЛЮЦИФЕР

Мовчи, тепер це тут найголовніше.

ЧЕТВЕРТИЙ ГОРОЖАНИН

Бач, він вагається: це теж невірство.

КІЛЬКА ГОРОЖАН

Тікаймо геть, замкнімося в домах...
Будь проклятий, хто їм надасть притулок!
(Розбігаються).

З палацу виходить патріарх, урочисто, мов який во-
лодар, з пишним почтом; за ним іде великий гурт
чеченців, що супроводять закутих у кайдани єретиків;
згодом вояки й народ.

АДАМ

Дивуюся! Скажи, який то князь
Іде сюди так бучно та бундючно?

ЛЮЦИФЕР

То патріарх, апостольський наступник.

АДАМ

А ці огидні босі поторочі,
Що скованих людей ведуть злорадно
З фальшивою смиренністю на лицях?

ЛЮЦИФЕР

То все ченці, Христові лицеміри.

АДАМ

Такого я в своїх не бачив горах.

ЛЮЦИФЕР

То ще побачиш: є така зараза,
Що шириться поволі. Та гляди,
Не ображай людей благочестивих
І через те непримиренних.

АДАМ

Так?

Скажи мені, які ж у них чесноти?

ЛЮЦИФЕР

Відречення і умиртвіння плоті —
Те, що твій вчитель на хресті являв.

АДАМ

Так він же тим порятував весь світ,
А ці ледаща лиш блюзнять зухвало,
Злочинно зневажають божу милость.
Безумний той, хто йде на комарів
Озброєний, неначе на ведмедя.

ЛЮЦИФЕР

Але, можливо, їм ті комарі
Ведмедами здаються. Коли так,

Ці праведники мають всі підстави
До пекла проганяти життєлюбів.

АДАМ

Дивлюсь, як той Фома, і все не вірю...
Ні, це фантасмагорія якась!
(Підступаючи до патріарха).
Ми, отче, воїни святого гробу,
Втомилися з дороги, та народ
Нам не дає в цім городі притулку.
Велика в тебе влада — поможи нам.

ПАТРІАРХ

Я, сину, не вникаю у дрібниці —
Лиш божу славу та народне благо
На мислі маю. Мушу я судить
Єретиків, що, мов отруйне зілля,
Кругом буяють. Ми вогнем, мечем
Їх нищимо, та пекло знову й знову
На нас їх насила. Як ви і справді
Воїтелі Христові, нащо вам
Шукать десь агарян? Оце ваш ворог.
Паліть оселі їхні, впень рубайте
Усіх — жінок, дітей, старих дідів!

АДАМ

Ти, отче, не бажаєш, щоб невинних...

ПАТРІАРХ

Невинна і гадюка, як мала,
Або вже зуби втратила отруйні,
А ти щадиш її?

АДАМ

Страшна вина,
Мабуть, у них, якщо вже прогнівили
І церкву, що сповідує любов.

ПАТРІАРХ

Не той, мій сину, любить, котрий тілу
Вгождає, а лиш той, хто людську душу,
Як треба, крізь вогонь і меч приводить
До спаса, що прорік: «Не мир, а меч
Я вам приніс на землю». Ці зловіри
У троїцькому таїнстві стоять
За гомоусіон, тоді як церква
Взяла за догмат гомоусіон,
То значить не подібність, а тотожність.

ЧЕНЦІ

Зловірам смерть! Вже вогнище горить

АДАМ

Відмовтесь, браття, від одної букви, —
Коли охота жертвувать життям,
То йдіть до нас у хрестоносні лави.

СТАРИЙ ЄРЕТИК

Не спокушай нас, сатано! За віру
Правдиву ми помрем, де бог велить.

ЧЕРНЕЦЬ

Безчільнику! У вас правдива віра?

СТАРИЙ ЄРЕТИК

На Рімінійському соборі й інших
Було так схвалено.

ЧЕРНЕЦЬ

Але ж це єресь!
Бо потім на Нікейському соборі
Й на інших православних вже було
По-нашому.

СТАРИЙ ЄРЕТИК

Сектанти! Та куди вам
Змагатися із нами? Ну, скажи,
Були у вас такі святі, як Арій,
Або Євсевії — один і другий?

ЧЕРНЕЦЬ

А був у вас такий, як Афанасій?

СТАРИЙ ЄРЕТИК

Де мученики ваші?

ЧЕРНЕЦЬ

В нас їх більше!

СТАРИЙ ЄРЕТИК

Які там мученики в вас! Бісовська
Омана все, на пагубу душі...
Ви — грішний Вавілон, ви та блудниця,
Що то про неї Іоанн писав,
Вас треба знищити з лиця землі!

ЧЕРНЕЦЬ

А ви — антихристи, ви семиглаві
Драconi, як стоїть у «Одкровенні»,
Сини олжі, дияволове кодро!

СТАРИЙ ЄРЕТИК

Ви гади, перелюбники, прожери!

ПАТРІАРХ

Та годі вже із ними гаять час.
На вогнище усіх во славу божу!

СТАРИЙ ЄРЕТИК

Во славу божу, кажеш ти, лукавий?
Воістину, ся жертва в його славу...
У вас і сила, й власть чинити кривду,
Та ще господь із нами вас розсудить.
Полічені вже грішні ваші дні,
А з крові нашої нові повстануть
Воїтелі, не вмере наш дух, і сяйво
Од вогнища впаде на всі віки...
Ходімо, браття, смерть прийняти славно!

ЄРЕТИКИ *(співають хором)*

1. Боже мій, боже! Чому опустив еси мене,
став оддалеки від рятунку мого, від слів мого
стогнання?

2. Боже мій! Кличу вдень, а ти не озвешся,
і вночі, та й нема мені впокою.

3. Ти ж святий живеш... *(Псалом XXII)*.

ЧЕНЦІ (перебивають спів єретиків своїм хором)

1. Суди, господи, тих, що зобижають мене, по-
бори тих, що йдуть боєм на мене.

2. Візьми щит і зброю і стань до помочі мені!

3. Вийми меча і загороди дорогу перед напас-
ником моїм... *(Псалом XXXV)*.

Тим часом патріарх із почтом виходить. Кілька ченців
прошиваються до хрестоносної громади з душеспасенни-
ми книжечками.

ЛЮЦИФЕР

Чого ж стоїш отак, мовчиш? Злякався?
Трагедію побачив? Придивись,
Це лиш комедія, така забавна.

АДАМ

Ох, не жартуй! Щоб за одну лиш букву
На смерть іти так твердо, так рішуче?
А що ж тоді велике, що високе?

ЛЮЦИФЕР

А те, що, може, іншому смішне.
Ці два поняття ділить волосинка,
Вирішує питання голос серця,
Симпатії таємний суд: вона
То божествить, то убиває глумом.

АДАМ

Як тяжко бачити цей гріх великий,
Дрібні ці чвари в гордому ученні,
Убивчий яд, майстерно так здобутий
З благоуханної, ясної квітки...
Я знав колись ту квітку на зорі
Нової, гнаної тоді ще віри —
Хто ж винен, хто збагнітував її?

ЛЮЦИФЕР

Хто? Перемога, що розбила єдність,
Створила сотні різних інтересів.
Гоніння ж єдинить, на подвиг кличе,
Сил додає, як тим єретикам.

АДАМ

Хотів би я закинути меча
Й додому повернутися, на північ,
Де серед пралісів іще живе
Чеснота мужня й щира простота,
Не корячись лукавій цій епосі, —
Але якийсь таємний голос каже,
Що мушу я нову добу створить.

ЛЮЦИФЕР

Даремна праця! Зроду чоловік
Над віком не здобуде перемоги.
Вік — це потік, що топить чи несе,
Людина в нім плавець, а не вожатий.
Великі історичні діячі
Не ті, що створюють нові поняття,
А ті, що вірно вік свій зрозуміли.

Не тим світа, що півень заспіває,
А півень тим співає, що світає...
Он ті ідуть, заковані, на смерть,
Із них знущаються, із них глузують,
А їм же видно слід якийсь новий,
І мисль якась нова в них ледве мріє;
Вони помруть за те, що їх нащадки
Вдихатимуть бездумно із повітрям...
Та годі вже про це. Поглянь на табір,
Дивися, скрізь снують брудні ченці,
Про щось витійствують і чимсь торгують,
Та ще й махають, навісні, руками.
Прислухаймось.

ЧЕРНЕЦЬ (серед натовпу хрестоносців)

Купляйте, вояки,
Тут сказано усе про покаєння.
Ця книжка в кожному сумніві порадить,
Научить, скільки років має в пеклі
Терпіть убивця, перелюбник, злодій,
Кривоприсяжник, звідник, святокрадець,
І вкаже, як вам можна відкупитись
За рік покути: хто багатший, той
За двадцять сольдів, бідний — за три сольди,
А хто й того не в змозі заплатити,
Узнає, як і скільки бичуватись.
Купляйте всі душеспасенну книжку!

ХРЕСТОНОСЦІ

Давай сюди... І нам давай, панотче!

АДАМ

І продавці, і покупці лукаві...
Мечем базар ганебний розжени!

ЛЮЦИФЕР *(збентежено)*

Пробач, та той чернець — мій давній друг,
І взагалі цей світ мені до мислі:
Як слава божа зноситься угору,
То разом підіймається й моя,
От тільки ти все більше ходиш низом.

Є в а в постаті Ізори та її покоївка Є л е н а прибігають
з криком до Адама; за ними женуться кілька хре-
стоносців, які, одначе, зразу відстають.

ЄВА *(падає в зомлінні)*

Рятуй нас, рицарю!

АДАМ *(підіймаючи її)*

О ясна пані,
Отямся, ти в безпеці. Ну ж, розкрий
Прекрасні очі. Диво! Що вам сталося?

ЄЛЕНА

Ми вийшли з нею в тінявий наш сад
Природою помилуватись, сіли
На моріжку і сидимо любенько
Та слухаєм, як тьохка соловей,
Аж раптом бачимо — із-за кущів
Очей дві пари блимають так хижо...
Злякались ми і ну тікати, за нами
Чотири вояки, всі важко дишуть,
От-от були б уже нас наздогнали.

АДАМ

Прокинься-бо! І хочу, і боюся:
Що, коли зникнеш ти, мов сонна мрія?

Яке ж одухотворене це тіло,
І благородне, й чисте — хоч молись!

ЛЮЦИФЕР

Авжеж, одухотворене! Якби
Здійснилося все те, що божевільні
Закохані приписують коханим, —
Ото була б для них найбільша кара.

АДАМ

Здається, бачив я тебе колись,
Стояли ми край божого престолу...

ЛЮЦИФЕР

Одного лиш прошу не забувати:
Твоя любов цікава лиш для двох,
А третьому вона не йде на душу.

АДАМ

О, глянула, всміхнулась... Слава богу!

ЄВА

Чим я тобі віддячу за рятунок?

АДАМ

Це слово з уст твоїх — вже нагорода.

ЛЮЦИФЕР (до Єлени)

Мізерний приз... Мені й того не буде?

ЄЛЕНА

За що ж тобі я мушу бути вдячна?

ЛЮЦИФЕР

Ти думаєш, що рицар благородний
Спас і тебе? Ого! Губа не дура.
Коли панянку рицар врятував,
То покоївку, безумовно, джура.

ЄЛЕНА

А що я з того маю? Буду вдячна,
То все одно моя душа загине,
А як невдячна — заслужу прокляття...
А ті, що гнались, гарні всі були.

АДАМ

Куди тебе вести? Наказуй, пані.

ЄВА

Туди, он бачиш монастирську браму?

АДАМ

У монастир! Але скажи, ця брама
В собі надії не схова моєї?
Дай пам'ятку якусь, я до хреста
Її пришпилю і піду із нею
У бій, як з образом моєї мрії,
І довгі-довгі роки буду ждати
Найвищої у світі нагороди.

ЄВА

Візьми цю стрічку.

АДАМ

Чорна, як та ніч?
Надії хочу я, а не жалоби!

ЄВА

Дать знаку іншого тобі не можу,
Бо не цвіте в монастирі надія.

АДАМ

Там не цвіте й любов. А там, де ти,
Як же не будь любові, ясна пані?
З одежі бачу — ти ще не черниця.

ЄВА

Не муч мене питаннями такими,
Для мене мука бачити твій біль...

ЛЮЦИФЕР

Тебе також замкнуть ці хмурі мури?

ЄЛЕНА

Так, але ключ не вкинуто у море.

ЛЮЦИФЕР

А жаль! Яку б елегію я втяв
Із цього приводу!

ЄЛЕНА

Іди, шальвіро!

ЛЮЦИФЕР

А що, хіба не благородно буде,
Як опущусь за ним на дно морське?

ЄЛЕНА

Ні, ні, не треба!

ЛЮЦИФЕР

От і опущусь,
На мене щирять зуби вже акули.

ЄЛЕНА

Вернись, вернись, бо з ляку я помру.
Ключ буде в мене у вікні, так краще.

АДАМ

Скажи мені хоча б твоє імення,
Щоб знать, кому з небес благословення
У господи щодня мені молить,
Як не судилось долю поділити.

ЄВА

Моє ім'я — Ізора. А твоє?
Черниці більше молитви пристали.

АДАМ

Мене зовуть Танкред.

ЄВА

Прощай, Танкреде!

АДАМ

Ізоро, ще не йди, не поспішай,
Бо прокляну те ймення, що його
Ти вимовила вперше на прощання...
Ця мить коротка навіть задля сну,
А як його снуватиму я далі,
Коли для мене й досі загадкові
Нитки твоєї долі?

ЄВА

То послухай:
Мій батько теж ходив в похід хрестовий;
Раз якось уночі із диким криком
На його табір впали вороги.
Не маючи надії на рятунок,
Обрікся він святій пречистій діві,
Що як спасе його, він їй оддасть
Мене (тоді я ще була дитина).
Він уцілів, і мусила прийняти
Я гостію.

АДАМ

О пресвятая мати!
Ти, втілення пречистої любові,
Не відвернулась гнівно від цієї
Блюзнірської обітниці, яка
Гріхом плямує всі твої чесноти
І божу ласку оберта в прокляття?

ЄЛЕНА

А ти не хочеш знать моєї долі?

ЛЮЦИФЕР

Я знаю: ти кохала, і тебе
Одурено, а потім знов кохала
І одурила вже сама. Утретє
Ти полюбила — він тобі обрид.
Тепер шукаєш, хто б тобі заповнив
Вакансію у серці.

ЄЛЕНА

Певне, з чортом
Ти накладаєш! Якщо в мене в серці
Тепер вакансія — ти надто скромний.

ЛЮЦИФЕР *(до Адама)*

Спішим! Тобі, бач, важко розставатись,
Мені ж нелегко віддалить тріумф.

АДАМ

Ізоро! Ти словами серце жалиш,
Усолоди ж цілунком ту отруту!

ЄВА

Ні, рицарю, ти ж чув мою присягу.

АДАМ

Але ж мені тебе любити вільно?

ЄВА

Щасливий ти, та що я відповім?
Танкреде, я піду, незмога більше...
Прощай, прощай! До дня страшного суду!

АДАМ

Прощай! Тебе довіку не забуду!

Єва йде в монастир.

ЄЛЕНА *(набік)*

От боягуз! Чи все ж мені робити?

(Вголос).

Ключ буде не у морі, а в вікні.

(Іде за Євою).

АДАМ *(схаменувшись)*

Тепер ходім!

ЛЮЦИФЕР

Ні, пізно. Все. Кінець...

Якась мов божевільна в вас порода:

То в жінці бачите лише предмет

Для задоволення бажань тваринних,

Зриваючи брутальною рукою

З її лица поезії цвітінь

І позбавляючи самих себе

Найвищих благ кохання, — то її

У божество возводите й даремно

Б'єтесь за неї: серце рве розпука,

А поцілунок ваш без плоду в'яне...

Чому ви не шануєте її

Жіночого покликання, та й годі?

Тим часом зовсім споночіло, зійшов місяць; Єва - Ізора
та Єлена стоять край вікна.

ЄВА

Як він дививсь на мене, як тремтів...

Ах, цей герой тремтів передо мною...

Та честь дівоча й віра так велють:
Христовою невістою помру я.

ЄЛЕНА

Ні, наше плем'я справді божевільне!
Коли відкине геть звичай і честь,
Твариною за втіхами вганяє,
Забувши власну гідність, у багнюці
Барложиться, зневажана всіма.
А ні — то тіні власної боїться
І марно в'яне у самотині,
Мов окрадає і себе, і інших.
Навіщо крайності? Кому завадить
Пригода невеличка чи інтрижка
(Почесна, звісно) — я не розумію.
Адже жінки не із самого духа.

ЄВА

Єлено, виглянь: він ще там стоїть?
Невже так легко він пішов від мене?
Ах, іще раз його б почути голос!

АДАМ (*до Люцифера*)

Невже вона не визирне в вікно,
Невже не проведе мене очима?
Ще б раз поглянути на любу постать...
Ізоро! О, не сердься, я ще тут!

ЄВА

Щоб ти пішов, обом було б нам краще.
Розбите серце легше заживає,
Як не роз'ятрювати знову рани.

АДАМ

О, подивись у тиху ніч: вона
З любові, мов велике серце, б'ється,
І в ній лиш нам любитися не вільно...
Ти не боїшся чарів сеї ночі?

ЄВА

Все це живе в мені чудовим сном,
Що, може, з неба посланий на землю.
Я в хвилях вітру чую ніжний спів,
У вітті бачу сотні гарних духів,
Що шлють у світ братерські поцілунки —
Лиш не мені і не тобі, Танкреде...

АДАМ

Чому? Нас ділить цей недобрий мур?
Не раз ходив я в приступ на невірних,
Невже ції завади не здолаю?

ЛЮЦИФЕР

А ні. Її боронить дух часу,
Сильніший він за тебе.

АДАМ

Хто сказав?

Здалеку спалахує заграва од вогнища.

ЄРЕТИКИ (*хором у глибині*)

21. Сохрани від меча душу мою вбогу, від лап
собачих.

22. Спаси мене з пельки левиної. Так, ти ви-
слухав мене, почувши буйволової роги!

23. Звіщатиму ім'я твоє братам моїм, хвалитиму тебе серед громади...

ЄВА

Помилуй, господи, їх грішні душі!

АДАМ (*здригнувшись*)

Жахливий спів!

ЛЮЦИФЕР

Весільна ваша пісня.

АДАМ

Я все одно нічого не боюся,
За тебе з цілим світом поборюся!

ЧЕНЦІ (*хором у глибині*)

26. Нехай окриються ганьбою і соромом ті, що вихваляються проти мене.

27. Нехай радуються і веселяться ті, що любуються правдою моєю, і хай завжди кажуть: «Великий господь, що любить спокоєм слуги свого!»

Як залунав цей хор, Адам, що приступив уже був до монастирської брами, знов спинився. На вежі застогнав сич, у повітрі де взялися відьми, перед входом до монастиря немов із-під землі виросла костомаха, ставши погрозово супроти Адама.

ЄВА (*рвучко зачиняючи вікно*)

Свят, свят!

СМЕРТЬ

Геть од священного порога!

АДАМ

Що за мара?

СМЕРТЬ

Я завсіди присутня
У кожному цілунку, в кожній ласці.

ВІДЬМИ (*сміючись*)

Солодкий корінь, плід гіркий,
Сидять голубки поміж змій!
Ізоро, вийди!

АДАМ

О, які потвори!
Чи ви змінились так, чи, може, я?
Колись же ви так любо усміхались...
Не розберу, де дійсність, а де сон.
Від ваших чарів руки в мене в'януть.

ЛЮЦИФЕР

Приємна несподіванка! Потрапив,
Нарешті, я у любе товариство.
Це ж, бачиш, відьмочки такі пристойні,
Що безсоромністю перевершили
Всіх голих німф. А тая костюмаха —
Моя кума віддавна, грізна смерть,
Чесноти строгої карикатура,
Що так лякає вас, синів землі...
Вітаю вас! На жаль, часу не маю,
А то б балакав з вами цілу ніч.

Привиддя зникають.

Ходім, Танкреде! Мила зачинила
Вікно — чого ж тепер нам тут стояти?

Холодна ніч, ще схопиш ревматизм.
Та ще Єлена прийде — що робити?
Не личить якось чортові кохатись,
Цим осміяв би він себе навік
І підірвав свою могутню владу...
Як дивно — ревно й гáряче кохання
Людина прагне й пожинає муки,
А чорт, що має груди крижані,
Все мусить відбиватись від любові.

АДАМ

Веди мене до нового буття!
За святощі я вирушив до бою,
Але підлоту в дійсності знайшов —
Людей вони приносять в жертву богу!
Та й люди до великого не здатні:
Хотів я почуття облагородить,
Вони ж затаврували їх гріхом,
Я рицарство воздвиг — воно ж мені
Ножа дало у серце. Годі, годі,
Ходім у новий світ! Я показав,
Чого я вартий в боротьбі запеклій
І в самозреченні, і з поля бою
Іду без сорому. Мені байдуже —
Хай світ цей крутиться собі, як хоче,
Не буду направлять його коліс,
Хоч би вони й по вибоях стрибали...
Я натомивсь і хочу відпочити.

ЛЮЦИФЕР

Що ж, відпочинь. Але мені здається,
Що неспокійний дух твій все одно
Тобі не дасть спочинку... Йди за мною!

КАРТИНА ВОСЬМА

У ПРАЗІ

Сад при цісарському палаці. Праворуч альтанка, ліворуч обсерваторія, перед нею — простора вишка з письмовим столом, кріслом, астрономічними приладами. На вищі Люцифер, Кеплерів фамулус. По саду гуляють групами придворні з дамами, між ними Єва, вона ж Барбара, Кеплерова дружина. Цісар Рудольф стоїть заглиблений у розмову з Адамом - Кеплером. В глибині — заграва від вогнища, на якому палять єретика. Вечір, згодом ніч. На передній кін виступають два придворні.

ПЕРШИЙ ПРИДВОРНИЙ

Кого це знов на вогнищі там смажать —
Єретика чи відьму?

ДРУГИЙ ПРИДВОРНИЙ

Я не знаю.
Тепер такі видовища не в моді,
Лиш підла чернь збігається на них,
Та з радощів ніхто вже не шаліє,
Всі мовчки дивляться з таємним ремством.

ПЕРШИЙ ПРИДВОРНИЙ

В мої часи — яке було то свято!
Весь двір ходив, уся велика знать.
Ах, що й казати, усе перевелося!

Проходять.

ЛЮЦИФЕР

В такий холодний вечір над усе
Люблю вогонь — мене він здавна гріє,

Але боюсь, що згасне незабаром,
І то не від рішучості сміливців
І не від дії поглядів нових, —
А просто нікому в цей час байдужий
Підкинуть дров. А я — хоч замерзай.
Великі всі ідеї з віку в вік
Отак і переводяться на пшик.
(Іде до обсерваторії).

Рудольф і Адам виступають на передній кін.

РУДОЛЬФ

Постав мені, Йогане, гороскоп,
Лихе сю ніч наснилось... Я боюся
За кон'юнктури для моєї зірки.
Уже й раніш в її дворі з'являвся
Зловісний знак при голові змії.

АДАМ

Усе зроблю, ясновельможний пане,

РУДОЛЬФ

А як минуть клімактеричні дні,
Ми знов розпочнемо велику справу,
Яка ще досі нам не удалась.
Я Гермеса проглянув Тресмегіста,
Сінезія, Альберта, Парацельса,
Ще й «Соломонів ключ» та інші твори
І докопався, в чім була помилка.
Як прів у нас старий король, з'явилися
Спочатку ворон і червоний лев,
А потім вилився двійний меркурій
Під спільним впливом двох отих планет

І філософська кислота осіла.
Але суха вода у нас не вийшла,
Як і вогонь вологий, — ось чому
Й не відбулося те святе весілля,
Що молодість вливає в жили старця
І сірий ушляхетнює метал.

АДАМ

Я зрозумів, мій пане.

РУДОЛЬФ

Ще одно.
Тут при дворі про тебе чутка ходить,
Що ти підтримуєш нові учення
Й пересіваєш тезиси церковні.
Ще й надто — в тебе матір посадили
В тюрму за гріх великий, за відьомство,
А ти себе поводиш підозріло,
Бо вперто намагаєшся її
З ув'язнення будь-що звільнити.

АДАМ

Ваша
Величносте, я ж син її... Це ж мати.

РУДОЛЬФ

Святая церква, сину, справжня мати.
Про світ не думай, в ньому добрий лад,
Його ти не направиш, а погіршиш...
Я ж, бачиш, ласками тебе осипав,
Твій батько був собі простий корчмар,
А я, проте, надав тобі шляхетство,
Хоч це було й нелегко; я наблизив

Тебе до трону, дав тобі за жінку
Вродливу панію, Барбару Мюллер...
Гляди ж мені, гляди! Шануйся, сину.
(*Виходить*).

Адам спиняється в задумі біля сходів, що ведуть на вишку.
На передній кін виступає двоє придворних.

ТРЕТІЙ ПРИДВОРНИЙ

А Кеплер, наш планетник, все в задумі?

ЧЕТВЕРТИЙ ПРИДВОРНИЙ

Бідаху мучать ревності весь час.
Ніяк не може звикнуть до нового
Оточення — сидить ще в нім мужик.

ТРЕТІЙ ПРИДВОРНИЙ

Не розуміє він, що справжній рицар
Обожнювати може даму серця
Й готовий кров свою пролить, коли
На честь її обмова кине пляму, —
Він скриті цілі в службі тій вбачає.

ЄВА (*надходить з іншим гуртом до придворних і, сміючись,
ляскає віялом по плечу другого придворного*)

Та ну-бо, пане! Годі жартувати,
Бо ще мене уморите на смерть!
Дивіться, ось ці два які серйозні...
Скажіть, чи ви не заразились, часом,
Боготривним духом новини?
То геть мені з очей! Терпіть не можу

Тих жовчних і похмурих мудрагелів,
Що прагнуть перетворень, бо немилий
Їм наш веселий і спокійний світ.

ТРЕТІЙ ПРИДВОРНИЙ

Ви, пані, нас винуєте даремно:
В такому колі хто ж бажає змін?

ПЕРШИЙ ПРИДВОРНИЙ

Он там стоїть один, мені здається,
Із тим похмурим знаком на чолі.

ЄВА

Мій бідний муж? Панове, ради бога,
Звільніть його від підозрінь таких.
Нас зв'язують із ним священні узи,
Я знаю все. Він просто дуже хворий.

ДРУГИЙ ПРИДВОРНИЙ

Його пристріли ці прекрасні очі?

ТРЕТІЙ ПРИДВОРНИЙ

То, може, він посмів вас, як ніхто,
Ревливими підозрами образить?
Як рицар ваш покірний, я готов
В лице зухвальцю кинуть рукавичку.

Тим часом вони наблизились до Адама.

Магістре! Добре, що я вас зустрів.
Я їду в свій маєток і хотів би
Дістати передбачення погоди.

ПЕРШИЙ ПРИДВОРНИЙ

А в мене син учора по півночі
Родивсь — яка йому планета буде?

АДАМ

Назавтра я вам все зроблю, панове.

ЧЕТВЕРТИЙ ПРИДВОРНИЙ

Усі розходяться, ходімо й ми.

ТРЕТІЙ ПРИДВОРНИЙ

От я вас і довів. Добраніч, пані.
(Пошепки).
Через годину.

ЄВА

Справа, у альтанці.

(Вголос).

Добраніч, панство! Ну, ходім, Йогане.

Всі виходять. Адам з Євою підіймаються на вишку. Адам важко опускається в крісло, Єва стоїть перед ним. Надворі поночіє.

ЄВА

Йоганчику, мені потрібні гроші.

АДАМ

Нема ні шеляга — ти все забрала.

ЄВА

Я вічно маю жити у нужді?
Придворні дами ходять всі, як пави,
Мені ж нема у чому показатись.

Коли якийсь придворний посміхнеться
І комплімент мені люб'язний скаже,
Що я між ними ніби королева, —
Мені аж соромно стає за тебе,
Що так ти королеву одягаєш.

АДАМ

Чи я ж не б'юсь, не мучусь день і ніч?
Я задля тебе зраджую науку,
Ганьблю її, складаючи прогнози
Та ставлячи нікчемні гороскопи,
Утаюю ту правду, що відкрив я,
І явну проголошую брехню...
Я червонію, бо вже став я гірший
За тих сивіл, що в ворожбу свою
Самі теж вірили — а я не вірю.
І це усе для тебе я роблю,
Куди ж діваю я ганебну плату?
Нічого в світі вже мені не треба,
Крім цієї ночі, зоряного неба
Й таємної гармонії тих сфер.
А решта — все твоє. От тільки лихо,
Що в скарбі цісарським негусто грошей
І мушу я допрошуватись плати.
Що завтра я одержу — знов твоє,
Лиш жаль мені, що ти така невдячна.

ЄВА *(плачучи)*

Все жертвами мені ти дорікаєш,
Але ж і я пожертвувала всім
Заради тебе! Я, шляхтянка зроду,
Зв'язала свою долю із твоїм

Сумнівним рангом. Я тебе у люди
Цим вивела... Скажи, що ні, невдячний!

АДАМ

То дух, знання — сумнівний, кажеш, ранг?
І темного походження те світло,
Що з неба впало на моє чоло?
Та де ж є інше в світі благородство?
Бо те, що благородством ви звете, —
Бездушна лялька лиш, стара, дрантива,
Моє ж — живе і вічно молоде...
Якби-то ти могла все те збагнути,
Якби душа твоя була з моєю
Споріднена, як це мені здалось
При першому цілунку, ти б із мене
Гордилася, ти не шукала б щастя
На стороні, і не було б того,
Що світові несеш ти солодощі,
А дома всю лишаєш гіркоту.
О жінко, я любив тебе безмірно,
Люблю ще й нині, тільки в серці мед
Горенить тяжко, бо стримлять в нім жала...
Яке б ти серце мала золоте,
Щоб жінкою була! Та доля з тебе
Божка пустопорожнього зробила...
У рицарські часи, як в божество,
У жінку вірили, тепер не вірять:
Нікчемний вік, нікчемний чоловік,
Цяцькований божок, а в нім порок!
Розвівся б я з тобою, з серця вирвав,
Хоч і боліло б, мав би врешті спокій,
І ти без мене теж була б щаслива, —
Так не дає встановлений порядок

І слово церкви: мусимо удвох
Страждати, поки смерть нас не розлучить.
(Схиляє голову на руки; Єва розчулено гладить його).

ЄВА

Йогане, не приймай-бо так до серця,
Як часом щось таке тобі скажу, —
Жалю тобі не хочу завдавати.
Та бачиш, двір у нас такий розкішний,
А дами гордовиті та глумливі,
Не мушу я знизатись перед ними...
Ну, правда ж, ми з тобою помирились?
Добраніч. Не забудь же завтра грошей.
(Спускається по сходах у сад).

АДАМ

Як чудно помішалось у жінці
Лихе і добре, яд і мед. Чого ж
Вона до себе вабить? Бо добро
То суть її, а зло — наліт епохи.
Гей, фамулусе!

Л ю ц и ф е р увіходить з лампою, ставить її на стіл.

ЛЮЦИФЕР

Вчителю, я тут.

АДАМ

Негайно зладь мені прогноз погоди
І гороскопа на новорожденця.

ЛЮЦИФЕР

Цей гороскоп повинен бути блискучий,
Бо хто ж платити буде за похмурий?

АДАМ

Сприятливий, але без перебільшень.

ЛЮЦИФЕР

Які там перебільшення? Батьки,
Як не прикрашуй, всьому будуть вірить:
Бо хто народиться, то вже й месія,
Світило на сімейнім небосклоні —
То вже пізніше стане він ледащом.
(Пише).

Тим часом Єва доходить до альтанки, третій придворний кидається їй назустріч.

ТРЕТІЙ ПРИДВОРНИЙ

Жорстока! Довго ж ти мене томила!

ЄВА

То це, по-вашому, велика жертва
Постоять у вечірній прохолоді?
Я мужа доброго заради вас
Обманюю, за що мене чекає
Проклін небесний і злослів'я світу...

ПРИДВОРНИЙ

Барбаро, від прокльону й поговору
Сховає нас ця темная альтанка.

АДАМ (замріяно)

Бажав собі я часу без борні,
Такого, щоб заведеного ладу
Й освячених пересудів ніхто

Не зачіпав, щоб міг я у спокої,
З байдужою усмішкою дивитись,
Як давні рани в серці заживають.
Той час настав — та що ж, коли в мені
Живе душа, святий, болючий спадок,
Який діставсь людині від небес;
Вона жадає дії і мене
Від млявих насолод до бою кличе...
Гей, фамулусе! Принеси вина:
Цей світ холодний, треба протопити!
В наш змізернілий вік лиш так можливо
Нам вирватись із твані, із болота!

Люцифер приносить вина, Адам починає пити і п'є
потроху аж до самого кінця картини.

О безконечне небо! Розгорни
Передо мною книгу таїни!
Коли я вгадую твої закони,
Я забуваю час і все на світі.
Усе минуще, вічне тільки ти,
Все гне мене, лиш ти підносиш вгору.

ПРИДВОРНИЙ

Коли вже, любя, станеш ти моєю?
Хоч би вже бог взяв Кеплера до себе,
Щоб зміг усе він осягнути небо, —
Це ж вічне прагнення його життя.

ЄВА

Мовчить. Я так би бідного жаліла,
Що цілуватись не могла б крізь сльози.

ПРИДВОРНИЙ

Жартуєш?

ЄВА

Ні, кажу я щиру правду.

ПРИДВОРНИЙ

Хто розгада твою примхливу душу?
Барбаро, значить, ти мене не любиш?
Скажи: якби я був вигнанцем бідним,
Що б ти для вірного свого зробила?

ЄВА

Не знаю зараз. Краще не питай.

АДАМ

Чи скоро ж прийде час, який розтопить
Похмуру цю байдужість, гордо гляне
У вічі всьому мотлоху старому,
На смерть його засудить і скарає?
*(Підводиться і йде, заточуючись, до поручнів
вишки).*

Він не злякається великих вчинків
І сміло вимовить таємне слово,
Яке покотиться, немов лавина,
Шляхами доли і змете усе,
А може, й речника свого завалить.

Лунає мотив «Марсельєзи».

Я чую спів майбутнього, я чую!
Знайшов я слово — дивний талісман,
Що може дряхлий світ відмолодити.
Знайшов!

КАРТИНА ДЕВ'ЯТА

В ПАРИЖІ

Місце дії раптово міняється — з Праги ми переносимось на Гревський майдан у Парижі. Кеплерова вишка перетворюється на ешафот, письмовий стіл — на гільйотину, біля якої стоїть кат — Люцифер. Адам з краю помосту вже Дантоном промовляє до розбурханої юрби народу. Загін обдертих новобранців надходить із барабанним боєм і шикується попід ешафотом.
Світлий день.

АДАМ (*продовжуючи*)

Свобода, рівність і братерство!

ЮРБА

І смерть тому, хто проти цього гасла!

АДАМ

В цей час, коли великій нашій справі
Загрожує біда, два кличі кликнем.
«Вітчизна в небезпеці!» — гукнемо
До патріотів, і вони устануть,
А ворогам народу, наче грім,
«Тремтять!» — ми крикнем, і вони загинуть.
Царі на нас устали й королі,
Ми кинули їм голову монарха;
Попи устали — блискавку їм з рук
Ми вирвали і на престол звели
Віками переслідуваний Розум.
Та перший клич, з яким свята вітчизна
Звернулась до синів, іще не знятий:

Ведуть бої всі одинадцять армій,
І героїчна молодь наша рветься
Тих замінить, що в полі полягли.
Хто каже, що криваве це шаленство
Надполовинить націю? Брехня!
Як плавиться руда, спливає шлак,
Один метал лиш чистий зостається.
Нехай там душогубами нас лають,
Потворами неситими взивають, —
Аби була вітчизна наша вільна.

НОВОБРАНЦІ

Давайте зброю! Зброю й командира!

АДАМ

От молодці! Ви просите лиш зброї,
Хоч вам багато дечого бракує, —
Ви майже всі обідрані і босі.
Дарма! Усе здобудете штиками
Собі в бою. Народ непереможний.
От зараз тут злетіла голова
Із генерала, що зазнав поразки,
Командуючи військом.

ЮРБА

Ах, він зрадник!

АДАМ

Так, правда ваша. В нашого народу
Один є скарб — це кров, і без жалю
Її він щиро жертвує вітчизні.
Хто порядкує скарбом цим святим,
Не можучи завоювати світу, —
Той зрадник, так.

З-поміж новобранців виступає о ф і ц е р.

ОФІЦЕР

Мені, громадянине,
Довір це військо — змию я неславу.

АДАМ

Ця певність у собі похвальна, друже,
Та дай нам доказ, перше ніж людей
У бій вести, що ти додержиш слова.

ОФІЦЕР

Гарантія тобі — моя душа.
Та й голова оця, мені здається,
За ту вартніша, що на плаху впала.

АДАМ

Хто ручиться, що ти, як буде треба,
Її нам принесеш?

ОФІЦЕР

Своім життям
Не дорожу — я сам ручусь за себе.

АДАМ

Не так міркує молодість.

ОФІЦЕР

До тебе
Ще раз звертаюсь я, громадянине.

АДАМ

Терпіння. Недалеко ти від цілі.

ОФІЦЕР

Не довіряєш, значить? Ну, тоді
Дивися, і про мене зміниш думку.
(Пускає собі кулю в лоба).

АДАМ

Шкода. Він гідно міг би полягти
Від куль ворожих. Приберіть його.
Тепер рушайте, друзі, у дорогу,
Побачимося після перемоги!

Новобранці вирушають.

Якби я міг їх долю поділити!
Та жде мене лиш боротьба, не слава;
Не той у мене ворог, що від нього
Почесно й полягти, а скритий, підлий,
Чигає десь на мене й на вітчизну.

ЮРБА

Ти нам його вкажи — і він загине!

АДАМ

Кого я міг вказати, той вже мертвий.

ЮРБА

А підозрілі? Кожен підозрілий
Це, безперечно, ворог, бо народ
Нутром їх відчуває непохибно.
Тож смерть аристократам-ворогам!
Ходімо до в'язниць закон творити!
Закон народу правий і святий.
(Юрба рушає до в'язниць).

АДАМ

Не там найбільша небезпека. В тюрмах
Кріпкі запори і гидке повітря,
Що тіло й дух вбиває. Менше з тим!
Із піднятою головою ходить
В Конвенті зрада, точить ніж, сміється.

ЮРБА

Ходімо до Конвенту! Мало ще
Ми їх почистили... В Конвент пізніше,
А поки що, для практики, у тюрми!
А ти, Дантоне, список приготуй
Всіх зрадників.

Юрба віддаляється з загрозливим гомоном. Тим часом
кілька санкюлотів тягнуть до помосту молодого
маркіза і Єву — його сестру.

ОДИН ІЗ САНКЮЛОТІВ

Дивись, ми привели
Ще двох аристократиків. Цей одяг,
Тонка білизна й гордовиті лиця
Показують достатньо їх вину.

АДАМ

Шляхетна пара... Ну-бо, йдіть сюди.

САНКЮЛОТ

А ми побігли за товаришами:
Нас жде робота, зрадників погибель.

Санкюлоти побігли за юрбою, молоді аристократи сходять
на поміст. Біля помосту зосталось лише кілька національ-
них гвардійців.

АДАМ

Не знаю, чим мені ви симпатичні.
Я порятую вас, хоч це для мене
І небезпечно.

МАРКІЗ

Ні. Коли ми винні,
Сам станеш зрадником, як нас відпустиш.
Коли не винні — ласки нам не треба.

АДАМ

Ти хто, що так говориш із Дантоном?

МАРКІЗ

Маркіз.

АДАМ

Стривай! В нас є один лиш титул —
Громадянин. Чи ти цього не знаєш?

МАРКІЗ

Не чув я, щоб король покасував
Всі титули.

АДАМ

Ні слова більш, нещасний.
Вступи до наших лав — і будеш вільний.

МАРКІЗ

Не маю дозволу від короля
В чужих військах служити, громадянине.

АДАМ

То ти помреш.

МАРКІЗ

Із нашої родини
Вже не один помер за короля.

АДАМ

Чом ти до смерті рвешся так зухвало?

МАРКІЗ

Ти думаєш, що це шляхетне право
Лиш вам пристало, людям із народу?

АДАМ

Ага, ти так! Ну що ж, ми повоюєм —
Хто з нас сильніший. Я тебе врятую,
Хоч ти й не хочеш, і мені за це
Вздасть хвалу розважний час майбутній,
В яким партійні пристрасті погаснуть.
Гвардійці! Одведіть його до мене.

Кілька озброєних національних гвардійців виводять
маркіза.

ЄВА

Будь мужнім, брате!

МАРКІЗ

Прощавай, сестричко!

(Виходить).

ЄВА

Ця голова також нічим не гірша,
Ніж у мадам Ролан.

АДАМ

Жорсткі слова

Із ніжних уст!

ЄВА

Чи може бути ніжність

На ешафоті?

АДАМ

Ешафот — мій світ.

З тобою впав на нього промінь царства
Небесного, і я благоговію.

ЄВА

Ніколи жрець не глузував із жертви.

АДАМ

Я сам тут жертва. Хоч мені і заздять,
Що я могутній, та із мого трону,
Життя і смерть зневаживши, дивлюсь я
Безрадісно на голови криваві,
Що сотнями тут падають щодня,
І жду, коли моя черга настане.
Так мучить в цім чаду мене самотність,
Так часом хочеться мені любити...
О жінко, хоч на день мене навчи
Небесної цієї науки — завтра
Я радо голову схилю під ніж.

ЄВА

Кохання прагнеш ти в цім світі жаху,
І не тривожиться твоє сумління?

АДАМ

Сумління — привілей буденних душ,
Кого ж веде шляхами слави доля,

Тому не випадає оглядатись.
Чи чула ти, щоб ураган спинився,
Зустрівши на дорозі ніжну квітку?
І знову ж — хто насмілиться судити
Великих історичних діячів?
Хто бачить нитку, що по сцені водить
Якого-небудь Брута чи Помпея?
А дехто, може, дума, що славетні
Перестають одразу бути людьми,
Що це якісь істоти надприродні,
Яких ніщо у світі не хвилює
Із тисячі дрібних житейських справ...
Даремно. І на троні серце б'ється.
Якщо у Цезаря була коханка,
Вона, можливо, бачила у ньому
Лиш юнака хорошого й не знала,
Що той юнак світами потрясав...
Чому б тобі мене не покохати?
Хіба я не мужчина, ти не жінка?
Як на роду написано серцям,
То так вони й ненавидять чи люблять.
Моє до твого рветься, я це чую,
Скажи, чи рветься до мого твоє?

ЄВА

Хоч би і так — що з того? В мене в серці
Зовсім інакший бог, аніж у тебе,
І нам ніколи не порозумітись.

АДАМ

Облиш ті ідеали застарілі,
Не треба жертв покинутим богам.
Такий лише вівтар годиться жінці,
Як серце, що не старіє ніколи.

ЄВА

І у покинутих богів бувають
Нерідко мученики. Благородніш
Святі руїни вірно шанувати,
Аніж вітать новопосталу владу, —
І це, Дантоне, жінці до лиця.

АДАМ

Ніхто мене розчуленим не бачив;
Коли б тепер чи друг, чи ворог глянув,
Як той, кого зметнула віща доля,
Щоб ураганом він очистив світ,
Стоїть тут на помості із дівчатком,
З любові плачучи, — він передрік би
Дантонові загибель, бо ніхто б
Його вже не боявся, всі б сміялись...
Та я тебе молю: подай надію!

ЄВА

Якщо твій дух примирений за гробом
Із себе струсить пил кривавих літ,
Можливо...

АДАМ

Годі, дівчино, не треба!
Не вірю я у потойбічний світ.
Боротимусь з судьбою без надії.

На площу вертається буйна людська юрба з окривав-
леною зброєю, дехто несе на списках настромлені голови.
Кілька чоловік вилазить на поміст.

ЮРБА

Розправились! Яке пихате кодро!

САНКЮЛОТ *(даючи Адамові персня)*

На́ перстень цей, візьми у фонд вітчизни.
Один негідник ткнув мені його,
Як я ножем на нього замахнувся —
Падлюки за грабіжників нас мають...
Ти ще жива? Іди за ними вслід!
(Заколює Єву).

Вона падає на поміст.

АДАМ *(затуливши руками очі)*

Всьому кінець!.. Хто стане проти долі?

ЮРБА

Тепер в Конвент. Веди, громадянине.
А список ворогів уже готовий?

Люди сходять із помосту. З юрби вихоплюється Єва
в вигляді обдертої і роз'юшеної жінки з народу; тримаючи
в одній руці кинджала, а в другій одрубану чиюсь голову,
вона підбігає до Адама.

ЄВА

Дантоне, подивись: хотів цей змовник
Убить тебе, та я його убила.

АДАМ

Як він за мене краще керував би,
Ти зле вчинила, а як ні, то добре.

ЄВА

Авжеж, що добре. Дай же нагороду:
Переночуй, великий, ніч зі мною.

АДАМ

Яка любов в цих грудях може криться?
Чи здатна бути ніжною тигриця?

ЄВА

Громадянинне, схоже, що у тебе
Кров, як у пана, в жилах голуба,
Бо романтично так словами блудиш!
Ти чоловік, я жінка молода,
Мене в тобі найбільше вабить велич.

АДАМ *(набік)*

Аж моторошно — ні, я одвернусь,
Чи це примарилось мені, чи справді...
Яка разюча схожість! Мовби ангел,
Якого вперше бачив я в раю,
А вдруге вже після гріхопадіння.
Ті самі риси, постать, той же голос,
Усе немов те саме, однієї
Лиш крихточки не знать чого бракує —
І вже в цілому щось зовсім не те!
До тої не пустило сяйво неба,
Від цієї одверта пекельний чад.

ЄВА

Ти що мурмочеш?

АДАМ

Жінко, я рахую —
Немає в мене стільки, бач, ночей,
Як у вітчизни зрадників.

ЮРБА

Ходімо

В Конвент, назви усіх їх поіменно!

Тим часом на майдан з новою юрбою народу прибувають Робесп'єр, Сен-Жюст та інші члени Конвенту; вони підіймаються на імпровізовану трибуну.

СЕН-ЖЮСТ

Щоб він назвав? Він сам їх перший спільник!

Народ гуде.

АДАМ

Мене ти звинувачуєш, Сен-Жюсте?
Моєї сили ти, мабуть, не знаєш!

СЕН-ЖЮСТ

Ти був народом сильний, та тепер
Народ порозумнів і йде з Конвентом.

АДАМ

Народ, а більш ніхто, мені суддя,
І знаю я — народ стоїть за мене.

Знову гомін між народом.

СЕН-ЖЮСТ

За тебе той, хто йде проти вітчизни.
Хай владою своєю сам народ
Тебе засудить за твої провини:
Привласнення державного майна,
Зв'язки з аристократами таємні
І нахил до тиранського правління.

АДАМ

За наклепи тебе я знищу словом.
Сен-Жюсте!

РОБЕСП'ЄР

Не давайте говорити!
Слизький язик у нього, мов гадючий.
Узять його в ім'я свободи!

ЮРБА

Взять!
Не слухайте його, хай ворог гине!
Люди оточують Дантона і хапають його.

АДАМ

Не слухайте, і я не буду слухати
Цих підлих звинувачень. Ні словами
Вам не переконать мене, ні ділом.
Мене ти випередив, Робесп'єре, —
Оце і все, нема чого пишатись.
Я зброю сам складу, доволі з мене.
Одне лише скажу тобі: ти сам
Через три місяці за мною підеш...
Тни добре, кате, — велетня стинаєш!
(Схиляє голову під гільйотину).

КАРТИНА ДЕСЯТА

У ПРАЗІ

Дія знову раптово переноситься в обстанову дев'ятої картини. Адам-Кеплер сидить, схиливши голову на письмовий стіл, Люцифер-фамулус стоїть біля нього й торгає за плечі. Надворі світає.

ЛЮЦИФЕР

Цей раз я голови не відрубав.

АДАМ (*устаючи*)

Ох, де це я? Де ділось те, що снилось?

ЛЮЦИФЕР

Розвіялось, мабуть, разом із хмелем.

АДАМ

В цей підлий час, коли драглиють душі,
Велике сп'яну тільки приверзеться...
Захоплююча це була картина!
Сліпий, хто іскри божої не бачить,
Хоч би була вона в крові, в болоті.
Пороки і чесноти велетенські —
Усе було там гідне здивування,
На всьому був страшної сили знак...
Навіщо я прокинувся? Щоб повніше
Відчути тлін пігмейської доби
З пороками під покривом усмішок,
З облудними чеснотами традицій.

ЛЮЦИФЕР

Таке й зі мною інколи буває,
Що із похмілля гидко на душі.

ЄВА *(вибігаючи з альтанки)*

Геть!.. Так я й думала... Як ти посмів
Підбурювать мене до мужевбивства?
Чи ти вважав, що на цей злочин здібна
Я, я, твій ідеал, як ти брехав?

ПРИДВОРНИЙ

Ах, люба, заспокойся, ради бога,
Бо хтось помітить — буде ще скандал!

АДАМ

А ці дві жінки — теж був тільки сон?
Та ні, не дві, — одна у двох подобах,
Мінлива, як та доля непостійна,
Як хвиля, що то блисне, то стемніє...

ЄВА

Ах так, тебе страшить лише скандал,
А гріх — нехай, аби ніхто не бачив.
Ох, рицарі без страху і догани!
Ви доти насміхаєтесь із жінки,
Аж поки цноти заповідь правічну
Вона відкине, як дурний передсуд,
А потім зверхньо дивитесь на неї,
Як на знаряддя похоті своєї...
Геть! Більше ми не будем зустрічатись!

ПРИДВОРНИЙ

Навіщо перебільшувать? Це ж смішно —
Дивитись на такі буденні речі
Крізь урочисту призму. Ще не раз
Зустрінемось ми з жартами і сміхом,
А що було — про те ні пари з уст...
Ну, до побачення.
(*Виходить*).

ЄВА

Яка підлота!
А ти тут стій з гріхом своїм і слізьми...
(*Виходить*).

АДАМ

То, значить, це був сон, і все скінчилось.
Ба ні, не все. Ідеї-бо сильніші,
Аніж матерія, що грубій силі
Враз піддається. Так, ідеї вічні.
Вже бачу я: мої святі думки
Ростуть, все очищаючись, і квітнуть,
І, хай не зразу, сповнять цілий світ.

ЛЮЦИФЕР

День не стоїть. Надходить час занять.
Тебе чекає молодь нетерпляча,
Щоб мудрості хоч дрібку перейнять.
(*Дзвонить у дзвінок, почеплений на стіні
обсерваторії*).

АДАМ

Та не глузуй із знань моїх хоч ти,
Я мушу червоніть, як хто їх хвалить.

ЛЮЦИФЕР

Чи мало ж учнів здібних ти навчаєш?

АДАМ

Я не навчаю їх, а дресирую
Словами, що вони й не розуміють
(Бо змісту в них нема), — се й те робить.
Профан тому дивується, бо дума,
Що ми словами духів викликаєм,
А все то те — лиш хитромудрий трюк,
Яким ми дурисвітство прикриваєм.

На вишку підіймається поспішними кроками учень.

УЧЕНЬ

Учителю, ти викликав мене,
Щоб вдовольнить мою до знань жадобу
І втаємничити мене у справи,
Яких ти іншим ще не відкривав.

АДАМ

Ти пильністю й старанністю своєю
Воістину це право заслужив.

УЧЕНЬ

От я й прийшов: душа мені бринить
Заглянути в майстерню до природи.
Я хочу все збагнути, все відчути,
Опанувати зверхністю ума
Весь світ матеріальний і духовний.

АДАМ

Чи не занадто? Ти, лиш атом світу,
Чудесне ціле хочеш обійняти?
Знання запраг, утіхи й панування?
Якби ти всього цього досягнув
І витримав це все — ти став би богом.
Бажай мірніше, досягнеш певніше.

УЧЕНЬ

Ну, то відкрий хоч таїну знання,
Великий муже, й те на користь піде,
Бо відчуваю, що нічого я
Не розумію.

АДАМ

Справді, ти достойний,
Введу тебе в святе святих науки,
Дивись на суть так само, як і я.
Та чи нема тут слухачів сторонніх?
Ця істина страшна, смертельна навіть,
Якщо потрапить до людей в наш вік.
Але настане час — якби вже швидше! —
Й на вулицях про неї заговорять:
Тоді народ вже буде повнолітній.
А зараз поклянись, що не розкажеш
Нікому, що тут чув. Ну, добре. Слухай.

УЧЕНЬ

Я весь тремчу від страху і бажання...

АДАМ

Так що ти, сину, перед цим казав?

УЧЕНЬ

Що суті я ні в чім збагнуть не можу.

АДАМ (*обережно*)

Так от — і я не можу. І ніхто.
Бо філософія, як хочеш знати,
Це лиш поезія речей, яких
Ми ще не розумієм. Ця наука
Ще не така і вредна, бо вона
Сама собою бавиться спокійно
У світі візерунчастих химер.
Та в неї сестри є — і їх немало! —
Що велемудро креслять на піску:
Ця лінія — безодня в них, це коло —
Святиня, ну, комедія, та й годі!
Ладен ти вже сміяться й раптом бачиш,
Який серйозний цей жахливий фарс.
Усі з побожним трепетом і страхом
Ті креслення непевні обминають,
А хто переступити їх посміє,
Потрапить у кривавлячий капкан.
І отака от глупота постійно
Нам заступає шлях, як вірний страж
Існуючої влади і порядку.

УЧЕНЬ

Я розумію. І так завше буде?

АДАМ

Колись із цього будуть всі сміятись,
І цих, мовляв, великих діячів,
І цих вельмишановних ортодоксів
Нащадки фіглярами назовуть,
Коли на їхнє місце стане справжня,
Проста, природна велич, що лиш там
Стрибає, де канави є чи ями,
І рівно по відкритому іде.
Наука, що в наш час із глузду зводить
Заплутаністю й складністю, тоді
Всім буде зрозуміла й без навчання.

УЧЕНЬ

Оце дохідлива і справді мова —
Апостоли такою говорили...
Нехай усе те мотлох, ти ж мені
Не відбирай хоч віри у мистецтво,
Якого все ж не вивчити без правил.

АДАМ

Мистецтво досконале лиш тоді,
Коли воно нам зовсім непомітне.

УЧЕНЬ

Що ж, дійсності холодної триматись?
У праці ідеал нас надихає.

АДАМ

Так, він вливає дух в діяльність нашу,
Мистецтву надає права природи,
Те, що без нього робливом було б,
Підносить в ранг правдивого творіння, —
Але іще ніколи ідеал
Природи не поборював живої.
А правила й зразки — те все облиш.
Хто має хист і в серці іскру божу,
Той творить вірш, різьбить або співає,
Ридає, як болить йому душа,
Сміється, як розкоші повнять серце,
Йде невторованим шляхом до цілі.
Абстракція із творів їх виводить
Новітні правила, та для пігмеїв
То вже не крила будуть, тільки пута.

УЧЕНЬ

Скажи ж мені, що маю я робити?
Знанню я стільки присвятив ночей,
А не далеко, значить, втік від дурнів...
Невже пішли намарно всі труди?

АДАМ

Чого ж? Якраз вони дають нам право
Науки всі приваби зневажати.
Хто не дивився небезпеці в вічі
І відступа, той боягуз. Герой
Досвідчений задьор обходить сміло
І тим своєї слави не роняє.

Візьми ж оті пергамени пожовклі
І пліснявою вкриті фоліанти
Та й кинь в огонь! Вони нас відучають
Ходити власним ходом, не дають
Нам самотійно мислити, приносять
У світ новий передсуди старі,
Що з помилок минулого постали...
Спали те все і йди мерщій на волю!
Навіщо вчити, що то ліс, що пісня,
Коли життя безрадісно минає
Між чотирьох укритих пилом стін?
Хіба воно в нас безконечно довге,
Щоб нам учить теорію до гробу?
Простімося ж із школою разом:
Тебе нехай веде квітуча юність
До сонця, щастя, радісних пісень, —
Мене ж веди, лукавий охоронче,
У світ новий, що, певно, розів'ється,
Як хтось великий дух його збагне
І визволить знебулу нашу думку
З-під грузу проклятуших цих руїн!

КАРТИНА ОДИНАДЦЯТА

В ЛОНДОНІ

Базар між Тауером і Темзою. Вирує, гомонить строката юрба. Адам, уже літній чоловік, стоїть із Люцифером на одній з веж Тауера. Надвечір'я.

ХОР (гамір людських голосів зливається водно, спів супроводиться тихою музикою)

Мов прибій, життя вирує,
Кожна хвиля — світ новий...
Ця здіймається — не бійся!
Та упала — не жалій!

То нам страшно, що одного
Сіра маса поглине,
То лякаємось міцного,
Що один мільйони гне.

За науку, за мистецтво
Боїмось, тривогу б'єм,
Хочем хвилі спрямувати
В річища вузьких систем.

Та даремно: як не бийся,
Що черпнеш — сама вода,
Море ж грає і сміється,
Гамувать його шкода!

Хай шумить, життя єдине
Зна само, де межі й край...

В боротьбі ніщо не гине,
Знов старе в новому сплине, —
Грай же, море, вічно грай!

АДАМ

Ось те, до чого цілий вік я рвався,
А то все манівцями я блудив...
У розповні життя переді мною —
Який прекрасний цей бадьорий спів!

ЛЮЦИФЕР

Так, гарний з висоти, мов хор церковний,
А скільки в пісню ту влилося хрипу,
І зойків, і зітхань отам внизу?
До бога теж той спів таким доходить,
То й дума він, що добре світ створив,
Але внизу бринить те все інакше,
Биття сердець міняє той мотив!

АДАМ

Ти, скептику, хіба цей світ не кращий
За всі, якими ти мене тягав?
Попадали порослі мохом мури,
Почезли всі ті привиди жахливі,
Що їх минуле в спадок залишало
Майбутньому, як святощі прокляті.
Тепер свобода — всяк що хоч роби,
Не зводять пірамід уже раби.

ЛЮЦИФЕР

Хоч і в Єгипті до таких висот
Невольників стогнання не сягало,

Але ж які величні ті споруди!
А той афінський демос — як він діяв
Достойно й гідно, жертвуючи навіть
Вождем улюбленим, аби лише
Від небезпеки визволить вітчизну...
Хто із надхмар'я дивиться униз,
Тому байдуже до жіночих сліз.

АДАМ

Та годі вже софістики! Замовкни!

ЛЮЦИФЕР

Ну, хай і так, хай стогін, може, й вимер,
Але зате яке все стало плоске!
Де знадна вись? Де хоч страшна безодня?
Де розмаїтість, де краса життя?
Не море це, що грає щирозлото,
А лиш гладеньке жаб'яче болото.

АДАМ

Зате живе в добробуті загал.

ЛЮЦИФЕР

Ти судиш із своєї високості
Про те життя, що долі копошиться,
Так, як історія про все минуле:
Не чує зойків, хриплих голосів,
А поміча лиш спів старих часів.

АДАМ

О, й сатана уже немов романтик,
Чи доктринером став? Який прогрес!

ЛЮЦИФЕР *(показуючи на Тауер)*

Не диво: ми серед нового світу
На марищі старого стоїмо.

АДАМ

Не треба трухлих спостережних вишок,
У світ новий рішуче я спущусь;
Я в ньому віднайду — не сумніваюсь —
Поезію й високі ідеали.
Хай проявляються вони інакше,
Не в боротьбі титанів із богами,
Та діють тим принадніш, благодатніш,
У скромнім колі творячи свій світ.

ЛЮЦИФЕР

А як же можна в цьому сумніватись?
Поки матерія існує, поти
Існує й заперечення її —
Це міць моя, що бореться із нею.
І поки серце чує, мозок мислить,
А звичай утамовує жадання,
Як заперечення в духовнім світі,
Поезія живе, живуть ідеї...
Але скажи, яку ми постать приймем,
Спускаючись до шумної юрби?
Бо так ми можемо тільки тут стояти,
Де густо віє дух старовини.

АДАМ

Та будь-яку. Тепер нема, на щастя,

Нічого видатного. Швидше в путь!
Ходім між люди — чим вони живуть?

Ідуть удвох у середину Тауера і незабаром виходять через його браму в робітничому перевдязі і змішуються з юрбою. Вертепник стоїть коло свого балагана, в якому сидить на цепу мавпа, одягнена в червоний каптанчик.

ВЕРТЕПНИК

Сюди, сюди, шановне добродійство,
Ми зараз починаємо виставу,
Комедію веселу і повчальну —
Як першу жінку, до новин цікаву,
Змій спокусив, а потім вже й вона
На гріх підбила свого чоловіка.
Побачите тут мавпу, ручу й звинну,
Як гідно удає вона людину,
Побачите ведмедя-танцюриста...
Сюди, сюди, панове-товариство!

Коло балагана збирається натовп.

ЛЮЦИФЕР

Адаме, чуєш? Це про нас з тобою.
Незле собі таку дістати роль,
Яка і по шести тисячоліттях
Спроможна жваву молодь веселити.

АДАМ

Банальний фарс! Ходімо звідціля.

ЛЮЦИФЕР

Банальний фарс? Дивись, як веселяться
Рум'яні хлопчаки, які недавно
На партах ще дрімали за Непотом.

Скажи, хто має рацію — чи ті,
Що входять у життя бадьорим кроком,
Свідомі сил своїх, чи ті, що з нього
Уже виходять з мозком струпішілим?
Можливо, що оцих личин кривляння
Ім цікавіше, ніж тобі Шекспір.

АДАМ

Якраз оцих личин я й не терплю.

ЛЮЦИФЕР

Це в тебе ще від греччини лишилось.
Я ж, навпаки, як батько романтизму
Чи, може, син (це в духів все одно),
Якраз найбільш кохаюся в гротесках.
Ті риси мавпячі в людськiм обличчі,
Обгиджене, обпльоване величчя,
Мерзенний гріх у чесній власяниці,
Хвала цнотливості із уст блудниці,
Звеличення нікчемного, дрібного,
Жага, що мучить, як проклін, старого, —
У втраті царства це мене втіша,
Відроджується в нім моя душа.

ВЕРТЕПНИК *(ударивши Адама по плечу)*

Чого ти став отут, гультяю? Дурно
Тепер лиш той комедію справляє,
Хто вішається з горя чи з нудьги.

Адам і Люцифер відходять і стають осторонь. Іде дів-
чинка з фіалками на продаж.

ДІВЧИНКА

Фіалки, перші вісниці весни!
Купуйте ці дрібненькі славні квіти!
Сирітоньці на хліб дадуть вони,
А вбогого зуміють прикрасити.

МАТИ *(купуючи квіти)*

Дай, покладу дитині у труну...

ДІВЧИНА *(купує й собі)*

Я зараз закосичусь так, що ну!

ДІВЧИНКА

Фіалочки! Купуйте, добрі люди!
(Проходить далі).

ЮВЕЛІР *(у своїй крамниці)*

Від цього зілля скільки тої шкоди —
Ніяк його не виведем із моди!
Нема на гарну шийку, як ті перла,
Оздоби дорогі, що то за ними
Ловці одважні на морське дно
Спускаються між чудищ і страховищ.

Надходять дві дівчини-міщанки.

ПЕРША ДІВЧИНА

Які окраси! Ах, коштовний крам!

ДРУГА ДІВЧИНА

І хто б оце купив гостинця нам?

ПЕРША ДІВЧИНА

Тепер усе такі пішли хлюсти —
І куплять щось, аби з ума звести.

ДРУГА ДІВЧИНА

Еге! Не той цікавить їх товар,
В них на умі повії та кав'яр.

ПЕРША ДІВЧИНА

Не дивляться на нас, зарозумілі!

ДРУГА ДІВЧИНА

А може, й підійшли б, але несмілі?

Проходять.

Під наметом зелених віт розташувався шинок; за столом
п'ють-гуляють робітники. Ген далі грають музики,
люди танцюють. Солдати, міщани й інший
люди веселяться, дехто просто ловить витрішки.

ШИНКАР *(серед одвідувачів)*

Гуляй, душа! Вчорашнє вже пропало,
А завтраго хто зна, чи діждемо...
Як дасть бог день, то дасть пташкам поживу,
Все суєта — мовля святе письмо.

ЛЮЦИФЕР

Оце так філософія! Чудово!
Отут на лавці сядьмо в холодку.
Як дешево тут люди веселяться
При кислomu вині й таким гранні...

ПЕРШИЙ РОБІТНИК *(за столом)*

Машини, я ж кажу, чортяче діло:
Із рота людям виривають хліб.

ДРУГИЙ РОБІТНИК

А по мені — аби було що пити...

ПЕРШИЙ РОБІТНИК

Багатії-чорти п'ють нашу кров.
Ну, попадись котрий мені у руки!
Було вже їм, та й буде ще ізнов.

ТРЕТІЙ РОБІТНИК

Хоч ти їх повбивай, хоч перевішай,
Чи буде ж наша доля веселіша?

ДРУГИЙ РОБІТНИК

То все дурне. Нехай багатий прийде,
Його я біля себе посаджу —
Побачите, хто буде з нас паніший.

ШИНКАР *(до Адама)*

А вам чого?

АДАМ

Нічого.

ШИНКАР

Ну, то геть
Із лавки — бач, розсілися, ледаща!
Немає грошей крадених у мене,
Так жінка й діти підуть із торбами...

АДАМ (*устаючи*)

Та як ти смієш?

ЛЮЦИФЕР

Не заводься з дурнем.

АДАМ

Ходімо далі, що ж нам тут дивитись,
Як люди обертаються в тварин.

ЛЮЦИФЕР

А я віддавна вже шукав такого —
Веселощів розгнузданих і буйних.
Оцей гармидер, цей нестримний регіт,
Цей баламутний вакханальний жар,
Яким пашать кругом усі обличчя,
Химери п'яні, що скрашають злидні, —
Яка краса!

АДАМ

Скажи — яка огида.

Ідуть далі, до танцюристів. А тут уже два жебраки
зчепилися.

ПЕРШИЙ ЖЕБРАК

Моє тут місце, — ось, я дозвіл маю.

ДРУГИЙ ЖЕБРАК

Та змилуйся ж, бо з голоду сконаю —
Півмісяця роботи не знайду.

ПЕРШИЙ ЖЕБРАК

Так ти не справжній старець, я вже бачу...
Констебля позову. Ну, геть, партачу!

Другий старець потихеньку йде геть, перший стає на
місце.

Пани ласкаві, дайте, не минайте,
Заради ран спасителя Христа!

Якийсь солдат відбирає танцюристку у хлопця-
підмайстра.

СОЛДАТ

Зась, мугиряко! Ти гадаєш, може,
Що й ти людина?

ПІДМАЙСТЕР

Зараз покажу,
Хто я такий.

ДРУГИЙ ПІДМАЙСТЕР

Та не чіпай прояви,
У кого сила, бач, у того й слава.

ПЕРШИЙ ПІДМАЙСТЕР

П'є з тебе кров незгірше од вужа,
Та ще і за людину не вважа.

ПОВІЯ (*співає*)

За райські яблучка колись
Бої з драконами велись.
Драконів вже давно не стало,
Та родить яблучок немало.

На світі дурно той живе,
Хто тільки дивиться й не рве!
(Пригортається до юнака).

ЛЮЦИФЕР (*пильно приглядаючись до гулящого люду*)

Мені оце кокетство до вподоби.
Хай багатій показує скарби,
А то сидить, бува, на скрині скнара,
А що в тій скрині — золото чи пісок?
А той хлопчина — бач, який ревливий,
За кожним рухом дівчини зорить:
Уміє цінувать біжучу мить,
Хоч добре знає (то йому не горе),
Що завтра любка іншого пригорне.

АДАМ (*до музиканта*)

Що робиш ти з мистецтвом, чоловіче!
Тобі подобається те, що граєш?

МУЗИКАНТ

Та де! Мені це чиста мука — грати
Абищо день у день, та ще й дивитись
На весь цей рейвах та розгардіяш.
І по ночах мені ця погань сниться...
Та що подієш? Треба якось жити.

ЛЮЦИФЕР (*спостерігаючи далі*)

Хто б міг гадати, що безжурна юність
Спроможна на таку глибокодумність?
Ця дівка знає, що в її житті
Це не остання хвиля насолоди:

З одним милується, а вже очима
Шука другого... Ах, кохані діти,
Ну, як мені із того не радіти?
Ви ж робите на мене сміючись!
Гріх і нужда — моє насліддя скрізь.

ДРУГИЙ ПІДМАЙСТЕР *(співає)*

Тиждень лямку протягни,
А в неділю тинини...
Пий вино, цілуй дівчат —
І сам чорт тобі не брат!

Чути заключні акорди церковної музики. Є в а у вигляді
дівчини-міщанки виходить із церкви в супроводі м а т е р і.
В руках у неї молитовник і букет квітів.

КРАМАР

Зайдіть до мене, панночко: дешевше
Ніде вам не купити, як у мене.

ДРУГИЙ КРАМАР

Не вірте, він обмірює, та й крам
Залежаний у нього. Йдіть до мене!

АДАМ

Люцифере! Ти тут мене загаяв,
А там, дивись, утілене спасіння
Майнуло ледь помітно, мов видіння...

ЛЮЦИФЕР

Це в тебе річ, мій друже, не нова.

АДАМ

Із церкви йде. Яка ж вона хороша!

ЛЮЦИФЕР

Ходила, щоб себе там показати
Або когось побачить.

АДАМ

Не глузуй...
Які уста у неї молитовні!

ЛЮЦИФЕР

З якого часу став ти пієтистом?

АДАМ

Знов кепський жарт. Коли душа у мене
Схолола — лиш мені від того шкода.
В душі ж дівочій світиться хай віра
Поезією, музикою, цвітом
Незайманим, алмазом дорогим.

ЛЮЦИФЕР

То покажи мені цей кусень неба,
Адже й від чорта годі вимагати,
Щоб він завжди угадував твій смак.
Та що захочеш, певно будеш мати.

АДАМ

Їй рівної нема.

ЛЮЦИФЕР

Так само каже
І дятел, черв'яка собі знайшовши,

Ревниво оглядається і дума,
Що кращого шматка нема на світі, —
А голубу на нього гидко глянуть.
Отак і люди — знайде дехто рай,
А іншому те вимріяне щастя
Не світлим раєм, чорним пеклом здасться.

АДАМ

І скромна, й горда: ангел чистоти!
Чи зважусь я до неї підійти?

ЛЮЦИФЕР

Сміліше, ти ж не вперше бачиш жінку,
Прицінімось, то купимо і цю.

АДАМ

Мовчи!

ЛЮЦИФЕР

Хіба заплатимо дорожче.

В цей час до Єви чемно підходить якийсь юнак і вручає
їй медяника в формі серця.

ЮНАК

Прошу, візьміть цього гостинця, міс,
Його дарую вам з усього серця!

ЄВА

Я вдячна вам за пам'ятку, Артуре.

МАТИ

Давненько ви в нас не були. Заходьте!

Єва й Артур тихо розмовляють між собою. Адам збуджено дивиться на них, поки юнак не відходить.

АДАМ

Невже цей жовтодзюб того допнеться,
До чого марно серце мужа рветься?
Вона йому всміхається, щось каже,
Махає вслід йому — це мука, мука!
Заговорю.
(Наближається до Єви).

МАТИ

Артурові батьки —
Заможні люди, так, та невідомо,
Як дивляться вони на ваш зв'язок,
Тож поки що не поривай з тим іншим:
Бач, і сьогодні він прислав квіток.

АДАМ

Дозвольте провести вас, любі пані,
Щоб вам чого не сталося в цій товчі.

ЄВА

Яке нахабство!

МАТИ

Одчепись, причепо!
Ти думаєш, цю дівчину усяке
Ледащо може любою назвати?

АДАМ

А як же ще назвуть? Не раз мені
Цей ідеал являвся уві сні.

МАТИ

Ах, уві сні! Ти сни собі, що хоч,
А голови нам не мороч. Ця врода
Цвіте не для такого пустохода.

Адам стоїть ні в сих ні в тих; до Єви підходить
циганка.

ЦИГАНКА

Красунечко моя, моє ти диво,
Ну, дай же я тобі поворожу,
Весь твій талан і долю всю правдиво
З білесенької ручки розкажу.
(Дивиться їй на руку).
Ти зробиш скоро партію блискучу,
Багатство матимеш і діток кучу.
(Бере з неї гроші).

ЛЮЦИФЕР *(показуючи на Адама)*

Яка ж бо доля випаде йому?

ЦИГАНКА

Вмре з голоду чи сяде у тюрму.

АДАМ *(до Єви)*

О, не женіть мене: я відчуваю,
Що ваше серце створене для мого.

ЄВА

Чого він, мамо...

МАТИ

Я гукну констебля,
Як не відстане.

ЄВА

Та нехай. Нічого
Він не зробив, здається, нам лихого.
Проходять далі.

АДАМ

Свята поезіє! Невже тебе
Ніде нема в цім прозаїчнім світі?

ЛЮЦИФЕР

Чого ж нема? А медяник, а квіти,
А танці, а шинок під деревами —
Що ж то таке? Ти, бачу, вередій.
В цім світі досить простору для мрій.

АДАМ

Та що ж, як дух наживи й грошлюбства
Заполонив усіх, а безкористя
І благородства щось ніде не видно?

ЛЮЦИФЕР

Ба, видно часом серед парт у школі,
Куди життя ще рук не простягнуло.
Ось, як на те, і школярі ідуть.

З'являється кілька учнів, що йдуть на прогулянку.

ПЕРШИЙ УЧЕНЬ

Ну, хлопці, годі нидіти у школі —
Сьогодні погуляємо на волі!

ДРУГИЙ УЧЕНЬ

Ходімо в ліс, я міста не люблю,
Гендлярських цих порядків не терплю!

ТРЕТІЙ УЧЕНЬ

Давай заведемо з ким-небудь бійку —
Це мужній і захоплюючий спорт!

ПЕРШИЙ УЧЕНЬ

Відіб'ємо дівчат десь у солдатів,
От і війна, як хочете, готова,
Підчепим їх і майнемо гулять —
На пиво та музики гроші маєм,
Увечері ж ми будемо, як принци,
З тріумфу п'яні, з рухавки рум'яні.

ЧЕТВЕРТИЙ УЧЕНЬ

От здорово! Філістерів подражним!

ПЕРШИЙ УЧЕНЬ

Тримаймось, хлопці, спаяно і дружно,
Гуляймо добре, так, щоб пил стовпом,
А як колись вітчизна нас покличе,
То ми й на подвиг підемо разом!

Проходять далі.

АДАМ

Відрадно бачить у плиткому світі
Прекрасного майбутнього ростки.

ЛЮЦИФЕР

Що виросте із них, ми ще побачим,
Хай лиш обтрусяться з шкільного пилу.
Ось ці два фабриканти, що надходять,
Такими теж у юності були.

З'являються два фабриканти, провадячи свою роз-
мову.

ПЕРШИЙ ФАБРИКАНТ

Зростає конкуренція щодня,
Усяк за дшевинкою женеться.
Не хочеш — мусиш знижувати якість.

ДРУГИЙ ФАБРИКАНТ

Урізати платню робітникам.

ПЕРШИЙ ФАБРИКАНТ

Не можна — й так, собаки, нарікають,
Що їм уже нема із чого жити.
Воно-то, може, трохи є в тім правди,
Але скажіть, навіщо їм женитись,
Та ще й дітей по шестеро плодити?

ДРУГИЙ ФАБРИКАНТ

Їх треба дужче запрягти в роботу,
Нехай в цеху працюють до півночі,

А друга половина — на спочинок,
Хай сплять, їм сновидіння ні до чого.

Проходять.

АДАМ

Пішли... Не хочу я на них дивитись.
Та де поділась дівчина, скажи?
Люцифере, яви свою могутність,
Мені її здобути поможи.

ЛЮЦИФЕР

Щоб я розмінювався на дрібниці?

АДАМ

Тобі дрібниця, а мені весь світ.

ЛЮЦИФЕР

Гаразд. Але вгамуй свої пориви,
А там, де треба, не цурайсь брехні.
Підбріхуй — і вона твоєю буде.
*(Голосно, так, щоб почула циганка, яка сто-
їть на підслухах).*
Ви бачите, мілорде, як недобре
В перевдязі ходити між народом.
На кожному кроці вам нова зневага!
Якби ж то знали люди, що сьогодні
Чотири ваші кораблі приходять
У порт із Індії, вони б інакше
Всі ставились до вас.

АДАМ

Авжеж, що так

ЦИГАНКА *(набік)*

На цьому можна добре заробити.
(До Адама).

Я знаю, ви маскуєтесь, пане,
За це я ворожбою вас скарала —
Не скриється ніщо переді мною,
Я здавна накладаю з сатаною.

ЛЮЦИФЕР *(набік)*

Та нащо ти здалась мені, паскудна!

ЦИГАНКА

Сьогодні припливають ваші судна.
Ще й надто є хороша новина:
За вами сохне дівчина одна.

АДАМ

Я матиму її?

ЦИГАНКА

І дуже швидко.

АДАМ

Вона ж мене прогнала.

ЦИГАНКА

Не втече.

Сама прийде, лиш зачекайте трошки —
Згадаєте тоді слова ворожки.
(Виходить).

АДАМ

Тобі дасть фори ця стара яга.

ЛЮЦИФЕР

А хто ж її заслуги відкидає?
Вона достойно чорта заміщає.

Сурмлячи в сурму, з'являється на своєму візку шарлатан, круг якого товпиться народ; він спиняється на середині сцени.

ШАРЛАТАН

Дорогу! Іде лікар з лікарів!
З науки в мене волос побілів,
Та врешті, пильно вивчивши природу,
Таємних докопався я скарбів.

АДАМ

Люцифере, це що за дивний дурник?

ЛЮЦИФЕР

Наука шарлатанить, щоб прожить,
Як і в той час, коли ти був ученим, —
Але тепер більш галасу потрібно.

АДАМ

Ні, до такого я не опускався...
Яка ганьба!

ЛЮЦИФЕР

То не його вина.
Не хоче він, щоб на його могилі
Стояла епітафія сумна:
Ex gratia speciali
Mortuus in hospitali.

Заради інших день і ніч не спати
І не бажать за те собі одплати?

ШАРЛАТАН

На благо людства довго я трудивсь,
Таки й домігся немалого:
В цій пляшечці є еліксир життя,
Що відмолоджує старого.
Ось ліки, що вживав ще фараон,
Танкредів ось напій любовний,
Прекрасної Єлени славна мазь
І Кеплерів «Планетник» повний...

АДАМ

Бач, чим торгує? Ми десь у майбутнім
Шукаєм блиску, він же — у минулім.

ЛЮЦИФЕР

Сучасного ніхто не поважає —
Це все одно, що геній у халаті
Або дружина, у якої ми
Всі плямки вивчили за десять років.

ШАРЛАТАН

Купуйте, не зівайте, добрі люди,
Такого дива не було й не буде!

ГОЛОСИ З ЮРБИ

Давай мені... Іще й сюди добав...
Яка удача!.. Я й собі придбав...

ЛЮЦИФЕР

Хоч у людей уже немає віри,
А бачиш, як хапають еліксири.

Є в а з м а т і р' ю повертаються, за ними йде циганка
і щось нашіптує.

ЄВА

Та знаємо ми вас! Аби балакать...

ЦИГАНКА

Хай бог мене поб'є, коли брешу!
І так той пан вас полюбив, що горе,
Хоч і сьогодні за коханку візьме.
Як та княгиня будете ви жити,
На бал, в театри їздить четвернею.

МАТИ

Воно, коли подумати, то й краще,
Ніж під чепцем дочасно помарніти
В брудній майстерні п'яного шевця.

ЦИГАНКА

Дивіться, он він вас уже шукає.

ЄВА

Але чому ж і досі не помітив?..
Тендітні руки і постава панська.

МАТИ

Мені й його супутник до вподоби,
Хоч горбоносий трохи й кривоногий,
Зате такий солідний і поважний.

Ну, доню, я піду; найкраще буде,
Як ви на хвильку лишитесь удвох.

ЦИГАНКА *(до Адама)*

Іде красуня — дух за вами ронить.

АДАМ

Лечу до неї... Боже, що за втіха!

ЦИГАНКА

Та не забудьте ж і за свашкування...

ЛЮЦИФЕР *(дає їй гроші)*

Від нього гроші, а від мене потиск.

ЦИГАНКА *(скрикує)*

Ох і здавив!
(Виходить).

ЛЮЦИФЕР

Ти з радості б цвіла,
Якби і справді відьмою була!

ЄВА *(до Адама)*

Чи не купили б ви мені гостинця —
Там продають чарівну мазь Єлени.

АДАМ

На личку є свої у тебе чари,
І в світі їм ніде немає пари.

Шарлатан тим часом рушає далі.

ЄВА

Ви дуже добрі!

АДАМ

Хочеш, я куплю
Тобі на шийку перлів та брильянтів,
І не для того, щоб її прикрасить,
А щоб їх блиску дати гідне місце.

ЄВА

Торгують на тім боці ювеліри,
Та їхній крам не для простих дівчат.

АДАМ

Побачимо.

ЛЮЦИФЕР

Навіщо йти нам далі?
Я випадково захопив коралі.
(*Дає коралі й браслети*).

Врадувана Єва розглядає їх і приміряє.

ЄВА

Які ж хороші! От всі будуть заздрить!

АДАМ

Щоб тільки я не бачив того серця.

ЄВА

Я викину, як хочеш, ти не сердься.
(*Кидає додолю медяника*).

ЛЮЦИФЕР

А я ще й притопчу.
(Наступає на нього).

ЄВА

Що це таке?
Щось зойкнуло, чи то мені причулось?

Тим часом через сцену везуть у візку засудженого
на страту, за ним товпляться люди.

ГОЛОСИ З ЮРБИ

Скоріш!.. Казав же я, він боягуз...
Ти бач, упертий... Всі ходім за ними...

АДАМ

Це що за галас? Чом народу стільки?

ЄВА

Таж вішать будуть. Добре, що ми тут.
Ходім скоріш. Видовище цікаве,
Та й буде де обнову показать.

АДАМ

А за що його вішають?

ЄВА

Не знаю.

ЛЮЦИФЕР

Це байдуже. Та я вам розкажу:
На фабриці він довго працював
У Ловела, свинцем там отруївся
І ліг на кілька тижнів у лікарню.

На жіночку його насіли злидні,
А панський син був молодий і добрий —
Вони зішлися і про все забули.

ПЕРШИЙ РОБІТНИК

Держись, товаришу! Тебе замучать,
Та житиме між нас твоє ім'я!

ЛЮЦИФЕР

Муж видужав і жінки не застав,
Роботу втратив, іншої немає;
Він перш просив, а потім пригрозив —
Панич його за те в обличчя вдарив.
Дав бідний з горя кривднику ножа —
І от... А Ловел-батько збожеволів.

При останніх словах надходить старий Л о в е л — справді
божевільний, але дуже поважний.

ЛОВЕЛ

Неправду кажеш, я не божевільний,
Як шепчуть рани синові — я чую...
Ох, заберіть усі мої скарби,
Щоб я не чув... Вже краще божевілля.

ТРЕТІЙ РОБІТНИК

Не бійся, ми за тебе помстимось!

ПЕРШИЙ РОБІТНИК

Будь мужнім перед підлими катами!

Засуджений проїжджає з усім супроводом далі.

АДАМ

Морозить душу цей жахливий вид...
Хто більше винен — люди чи суспільство?
Там, де гниє воно, буяє злочин.

ЛОВЕЛ

Суспільство винне... Все добро берить,
Щоб тільки я не чув, як шепчуть рани.
(Виходить).

ЄВА

Ходім, ходім, щоб захопити місце.

АДАМ

Я не суддя, хвалити бога. Легко
Писать закони, сидячи у кріслі,
І вироки виносить поверхові —
Та важко це тому робити, хто
Вивчає тайники людського серця.

ЛЮЦИФЕР

Тоді ж процес ніколи не скінчиться.
Ніхто не робить зла, тому що злий, —
Бач, навіть чорт параграфи цитує,
Та кожен свій вважає за сильніший.
Юрист розрізує рішуче вузол
Такий складний і плутаний, якого
Не розв'язали б сотні гуманістів.

Вони підходять до Тауера, в одній із ніш якого стоїть
образ богородиці.

ЄВА

Хвилиночку, мій друже, я ці квіти
Над образом Марії почеплю.

ЛЮЦИФЕР *(пошепки)*

Скажи — не треба, бо усе пропало.

АДАМ

Дитя невинне — як же не дозволить?

ЄВА

Я ще з дитинства звикла: як проходжу
Десь мимо образу, то все квітчаю.
Ось і тепер, це так мені приємно...
Я зараз, зараз. Ми підбіжимо,
То й надолужимо.

*(Стромляє за образ букет квітів — він зне-
нацька в'яне, а коралі їй на шиї і браслети
на руках обертаються на ящірок і скочую-
ться додолю).*

Ой боже, що це?

ЛЮЦИФЕР

А я ж попереджав.

ЄВА

Рятуйте! Пробі!

АДАМ

Цить, люба, бачиш, дивляться вже люди...
Дістанемо ще й не такі окраси.

ЄВА

Геть, геть від мене! Пробі, ой, рятуйте!
Проклята відьма й ці два махлярі
Порядну дівчину ввели в неславу...

Навколо них стовплюється народ, з'являється циганка
з полісменами.

ЦИГАНКА

Вони мені дали фальшиві гроші, —
Враз розтеклись в руці живим сріблом.

ЛЮЦИФЕР

Не гроші, а рука, мабуть, фальшива...
Ходім, Адаме, тут нам не до солі.

Шмигнули вдвох у браму Тауера й незабаром вирнули
знов на вежі — а внизу тим часом юрба виром вирує.

АДАМ

Іще одна омана: я гадав,
Що досить знищить привиди старого
І вільній конкуренції дати місце...
Я вибив із машини гвинт важливий,
Що скріплював її — це милосердя,
Й нічим його, на жаль, не замінив.
Яка ж це конкуренція, коли
Один з мечем, а той стоїть голіруч,
Яка ж це воля, коли сотні мусять
Робити вибір — голод чи ярмо?
Ні, ні, то пси гризуться за маслак...
Я іншого бажаю знов суспільства —
Щоб не карало, тільки захищало,
Щоб не лякало, тільки бадьорило,

До спільної роботи всіх єднало
Під проводом розумної науки.
Я вірю, що такий настане лад, —
Веди мене, Люцифере, до нього!

ЛЮЦИФЕР

Людино недолуга! Кволим оком
Ти бачиш унизу безладні групи
І вже гадаєш, що в життя майстерні
Нема взаємодії і порядку?
Поглянь на мить духовними очима,
Що роблять там вони в цей пізній час,
Хоч більше не для себе, а для нас.

Поночіє. Люди на базарі формуються в групи, що ко-
пають серед сцени глибоку могилу; вони танцюють на-
вколо неї і стрибають один по одному вниз — хто мовчки,
а хто, промовивши якусь репліку.

ХОР

Дзвеніть, лопаточки, дзвеніть:
Хай нині нинішнє звершиться,
Та й через п'ять тисячоліть
Велике діло не скінчиться.
Труна й колиска — все одно
Переливання ненастанне,
Кінці й початки, верх і дно, —
Що нині ляже, завтра встане.

Дзвони вдарили на вмерлини.

Ударив дзвін: звіщає він,
Що нам спочить пора наспіла,
А завтра вже новий загін
Ізнову візьметься до діла.

ВЕРТЕПНИК

Скінчилися мої вистави:
Всіх бавив, сам не мав забави.

ШИНКАР

Усе вино вже розпили —
Йду спать, бо й гості спать пішли.

ДІВЧИНКА

Квіток нема, та знову милі
Заквітнуть на моїй могилі.

ЦИГАНКА

Всі хтіли бачити майбутнє,
І всі жахнулись: ну й непутнє!

ЛОВЕЛ

За гроші щастя не придбати,
А спокій матиму без плати.

РОБІТНИК

Збіг тиждень праці й день гульні —
Кінець утомі й метушні.

УЧЕНЬ

Мене весь час будили з мрій —
Домрію їх в землі сирій...

СОЛДАТ

Я був хоробрий, снів боями,
Та мушу поганяць до ями.

ПОВІЯ

Розвіявсь хміль, обсипались рум'яна.
Тут холодно, а там — тепліше стане?

ЗАСУДЖЕНИЙ

Лишайтесть тут, ненавидні закови:
За цим порогом — праведні закони.

ШАРЛАТАН

Ми одне одного дурили всує,
А нині правда нас усіх дивує.

ЄВА

Чом скалишся на мене ти, безодне?
Тебе я, хмуроока, не боюсь!
Тут ляже тільки прах мій земнородний,
Я ж в ореолі вгору вознесусь.
До вічної моєї батьківщини
Любов мене й поезія веде,
На цій землі щасливий той єдино,
На кого сонцем усміх мій впаде.
*(Зронивши в могилу покривало й плаща,
зноситься просвітліло в небо).*

ЛЮЦИФЕР

Адаме, впізнаєш?

АДАМ

О Єво, Єво!

КАРТИНА ДВАНАДЦЯТА

У ФАЛАНСТЕРІ

Дворище величезного фаланстеру, будинок покоєм; обидва його крила утворюють відкриті галереї. В правобічній галереї крутяться маховики парових машин, біля них клопочуться робітники. В лівобічній галереї міститься музей з різноманітними природничими колекціями, механічними пристроями, астрономічними та хімічними приладами й іншими предметами; тут працює вчений. Всі мешканці фаланстеру одягнені на один лад. Адам і Люцифер виринають із-під землі посеред дворища.
День.

АДАМ

Яка країна це, який народ?

ЛЮЦИФЕР

Таких понять давно вже не існує.
«Вітчизна»... Ну, хіба ж не дріб'язково?
З передсудів ідея ця вродилась,
На ворожнечі й вузькості трималась.
Тепер уся земля — просторий дім
Людей, одною спаяних метою,
Життя їх протікає тихо й мирно,
Наука-бо дає усьому лад.

АДАМ

То, значить, прагнення мої здійснились?
Я мріяв про такий чудовий устрій...
Одного тільки шкода — батьківщини.
Гадаю, що й за нового ладу

Вона була б не зайва, бо людина
До міри прагне, безміру боїться,
Ушир пішовши — силою маліє,
Майбутнє радо в'яже із минулим:
Дорожча їй за цілий світ широкий,
Мені здається, батьківська могила.
Хто за сім'ю готовий кров пролить,
Для друзів ледь спроможеться на сльози.

ЛЮЦИФЕР

Ти відкидаєш власні ідеали,
Не давши їм утілитись в життя.

АДАМ

Ні, зовсім ні: але мені цікаво,
Яка ж ідея світ злила водно
Й запалює людські серця до дії?
Колись огонь той вічний роздимали
Усякими марницями й людей
Вели у бій за різні там химери,
Тепер — до благородної мети...
Та все ж таки — де ми, в якому місці?
Скажи і покажи, нехай я втішусь
Тим щастям, що по довгій боротьбі
Нарешті людство здобуло собі.

ЛЮЦИФЕР

Це фаланстер, один із незчисленних,
Гуртожиток людей нового складу.

АДАМ

Ходім до них!

ЛЮЦИФЕР

Не дуже поспішай,
Спочатку скиньмо з себе ветху шкуру,
Бо в образі Люцифера й Адама
Не прийме нас просвічений цей світ,
Ще запроторить у якусь реторту.

АДАМ

Ізнов якісь непевні балачки.

ЛЮЦИФЕР

Так водиться у нас, у царстві духів.

АДАМ

Роби, як хочеш, тільки щоб скоріш.

Люцифер перетворює Адама й себе самого на подобу
мешканців фаланстеру.

ЛЮЦИФЕР

Вдягни хламиду. Кучері обріж.
Готово!

АДАМ

Перш до вченого ходімо.

ЛЮЦИФЕР

Привіт ученому!

УЧЕНИЙ

Не заважай.
Ти ж бачиш, я роблю велике діло.

ЛЮЦИФЕР

Даруйте. Нас тут двоє аспірантів
Із тисячного фаланстеру. Чули
Про вашу вченість і прийшли аж відти.

УЧЕНИЙ

Приємно бачити таку старанність.
Ну що ж, я дослід, власне, вже поставив:
Аби лише реторта не схолола,
Матерія моїй підляже волі.

ЛЮЦИФЕР

Я так і знав. Природу і людину
Ти дестилюєш, та в тобі самому
Лежить на дні пихи мутний осадок.

УЧЕНИЙ

Ну, я вас слухаю. Та перш скажіть,
Яка у вас, властиво, спеціальність?

АДАМ

Вузької спеціальності нема —
Весь круг знання бажаєм охопити.

УЧЕНИЙ

Е, ні! В малому міститься велике,
Наук багато, а життя коротке.

АДАМ

Так. Добре знаю, що потрібні люди
Пісок носити і тесати камінь —
Без них не побудується споруда.

Але ж вони мов потемки блукають,
Не тямлячи гаразд, над чим працюють.
Лиш зодчий бачить ціле — і хоч він
Не вміє, може, каменя тесати,
Але споруду творить, наче бог.
В науці теж такі потрібні зодчі.

ЛЮЦИФЕР

Тому ж ми до славетного й прийшли.

УЧЕНИЙ

Це добре. Я ваш намір похваляю.
Усі численні галузі науки —
Це рисочки одного організму,
Що в сумі лиш принадні.

ЛЮЦИФЕР

Як і в жінки.

УЧЕНИЙ

Одначе хімія з усіх наук...

ЛЮЦИФЕР

Центральне, так сказати, займає місце.

УЧЕНИЙ

Вгадав.

ЛЮЦИФЕР

Так ще до мене математик
Якийсь про математику сказав.

УЧЕНИЙ

Зарозумілість! Кожен уважає
Себе за центр у власнім виднокрузі.

ЛЮЦИФЕР

Та ти не дарма хімію обрав
За основну науку.

УЧЕНИЙ

Безперечно...

Та я вам зараз покажу музей —
Подібного йому немає в світі.
Ось бачте, відділ вимерлих тварин,
Все справжні екземпляри, не макети,
А чучела. Ці види тисячами
Жили при наших варварських ще предках,
Ділили з ними владу над цим світом.
Про них багато збереглося казок —
Цей звір був нібито локомотивом.

АДАМ

Це кінь, але який же звироднілий!
В старі часи водився й Альборак.

УЧЕНИЙ

Про цього, знову, кажуть, що людина
Його тримала не задля роботи,
А як товариша, і він у неї
Неначебто угадував думки.
Ще й надто: од людини перейнявши
Поняття хибне власності, цей звір
Стеріг її і клав життя за неї...

Це я вам так кажу, з старих книжок,
Можливо, що не все тут вірогідне, —
У старину було химер багато,
Які до нас легендами дійшли.

АДАМ

Це пес. Що ти сказав про нього — правда.

ЛЮЦИФЕР

Адаме, цить. Не видавай себе.

УЧЕНИЙ

А от оцей був бідному слугою.

АДАМ

Як бідний був багатому волон.

УЧЕНИЙ

Ось цар пустині.

АДАМ

Знаю вже. Це лев,
А це ось тигр, а онде бистра сарна...
Які ж тварини ще й тепер живуть?

УЧЕНИЙ

Що за питання? Ті, які і в вас.
Лише корисні, й то такі, що досі
Наука їх не може замінити, —
Свиня, вівця, в більш досконалій формі,
Ніж нам дала природа нетямуща:

Ця — жир живий, та — маса вовни й м'яса,
Їх розвитком доцільно ми керуєм.
Та я вже бачу, все це вам відоме,
Прогляньмо краще відділ мінералів.
Ось величезна брила антрациту —
Колись він горами лежав, і люди
Готовим брали те, що нині ми
Складним шляхом з повітря синтезуєм.
Ось цей матеріал залізом звали; поки
Його запаси не скінчились, нам
Ще алюмінію було не треба.
Ця штучка — золото, речовина
Відома, хоч і зовсім безкорисна.
Іще як люди в осліпі своєму
Вклонялись вищим нібито істотам,
Що й над самою долею стояли,
Вони за бога й золото вважали
І жертвували на його вівтар
І право, й щастя, все святе, щоб тільки
Собі здобути крихту того дива,
Взамін якого все могли дістати —
Все, навіть хліб. Не віриться, а факт.

АДАМ

Щось інше покажи. Це все я знаю.

УЧЕНИЙ

Твої знання, чужинцю, дивовижні.
Ось тут колекція палеофлори:
Оце останній екземпляр троянди,
Що на землі цвіла. Ця марна квітка
З мільйонами пустих своїх сестер
Найліпший ґрунт у злаків одбирала,

За іграшку була дорослим дітям.
Цікаве дуже явище: колись
Ті іграшки були в великій моді.
В духовній сфері теж цвіли квітки —
Поезії й релігії химери;
Гойдаючись у тих оманних мріях,
Дух людський марнував найкращі сили,
А ціль життя облогом вакувала.
Ми зберігаєм тут як раритети
Такі дві книги з диких тих часів,
Коли особи ще претендували
На самотійне значення. Одна —
Поема, складена якимсь Гомером,
Де повно вигадок про світ уявний,
Що звався Аїдом. Ми вже спростували
В поемі тій кожнісінький рядок.
А другий твір — «Агрікола», де Тацит
Подав смішну, проте й сумну картину
Понять старого, варварського світу.

АДАМ

Лишилось, отже, кілька сторінок
Як заповіт од наших днів великих!
Та чи вони не можуть запалити
Нащадків хирних до стрімкої дії,
Що переверне роблений ваш світ?

УЧЕНИЙ

Це слушне зауваження. Ми знаєм,
Що в цих книжках прихована отрута,
І даємо читати тільки тим,
Що досягли шестидесяти років
І хочуть присвятити себе науці.

АДАМ

Скажи, а нянька співом і казками
Не може прищепить у ніжнім віці
Химерних мрій?

УЧЕНИЙ

Авжеж, і через те
Няньки у нас дітей рівнянь навчають
Та ще геометричних теорем.

АДАМ *(набік)*

Ох, душогуби! Як же вам не страшно
Отак серця дитячі обкрадуть!

УЧЕНИЙ

Ходімо далі. От знаряддя всякі
І вироби, на вигляд чудернацькі.
Оце гармата. Напис загадковий:
«Ultima ratio regum». Невідомо,
Яке призначення ця штука мала.
Ось меч — ним убивали лиш людей,
І це тоді за злочин не вважали.
Ось від руки мальована картина —
На неї в майстра півжиття пішло,
А що вона зображує? Так, байку...
В нас нині цю роботу сонце робить —
Воно не прикрашає, не химерить,
А певно й вірно служить нашим цілям.

АДАМ *(набік)*

Але душі, мистецтва вже нема...

УЧЕНИЙ

А от цяцьковані усякі штучки —
Яке хлоп'яцтво! Квіточки на чарці,
На спинці крісла штучні візерунки,
Змарнована робота людських рук.
Чи з тої чарки п'ється нам смачніше,
Чи нам зручніше в кріслі тім сидиться?
Тепер те все за нас машини роблять
Доцільніше, практичніше, простіше.
В нас кожен робітник на все життя
Прикріплений до певної деталі —
Це гарантує нам високу якість.

АДАМ

Зате у жоднім витворі нема
Життя живого і печаті майстра...
На чому може нині сила й ум
Походження небесне доказати?
Хто прагне боротьби і кине оком
По цьому врегульованому світу,
Ніде не знайде втіхи небезпеки
І звіра кровожерного не вбачить...
Наука теж мене розчарувала —
Вона людині щастя не дала,
А завела в нудну дитячу школу.

УЧЕНИЙ

Хіба в нас не встановлено братерство?
Хто й де терпить нужду матеріальну?
За погляди такі, я вам скажу,
Карати треба.

АДАМ

Ну, яка ж ідея
Такий народ гуртує воедино,
Яка мета вас спільна надихає?

УЧЕНИЙ

Ідея в нас одна — аби прожити.
Коли постали люди на землі,
Вона іще була як повна чаша,
Лиш руку простягни й бери собі,
Чого бажаєш, — все наготові.
Немов хробак той, сидючи у сирі,
Бездумно все те цвиндрила людина
І з ситості та ледарства вдавалась
В поезію та інші витребеньки.
А нам лишилось на самому денці,
То мусимо скупитись. Добре бачим,
Що вийде сир і з голоду погинем.
За п'ять тисячоліть схолоне сонце,
Рослинності не стане на землі;
За цей період ми повинні сонцю
Замінника належного знайти —
Гадаю, це ми встигнемо зробити.
Хороше паливо нам дасть вода,
Як ми від кисню відокремим водень.
Живого організму таємниця
Так само вже близька до відкриття...
От добре, що про це зайшла в нас мова.
А то я про реторту вже забув —
Над цим питанням я якраз працюю.

ЛЮЦИФЕР

Зістарилась уже людина к чорту,
Як за життям полізла у реторту...

Якщо і дасть твій дослід результат,
То це потвора буде, мисль без слова,
Любовний потяг без об'єкта. Ні,
Цього єства не візнає природа —
Йому ні протилежності не буде,
Ані споріднення: воно ніяке.
Та відки ж матиме воно характер,
Породжене без мук в закритій склянці,
Відірване від зовнішнього світу?

УЧЕНИЙ

Дивись, воно вже світиться, шумує,
Он перебіжні рухаються форми
Під склом, у герметичній теплоті;
Споріднення ж і сила противенства,
Що діють тут, матерію примусять
Скоритися накресленням моїм.

ЛЮЦИФЕР

Ти справді геній. Та скажи, чи можеш
Ти так зробити, щоб не притягалось
Споріднене і знов же — протилежне
Щоб не відштовхувалося?

УЧЕНИЙ

Абсурд.

Та це ж закон матерії одвічний.

ЛЮЦИФЕР

На чому ж він заснований?

УЧЕНИЙ

На чому?

Такий закон, бо так воно і є,
Як досвід нам показує щоденний.

ЛЮЦИФЕР

То ти в природи лиш за кочегара,
Все інше робить тут вона сама.

УЧЕНИЙ

Та я цим склом їй ставлю певні межі
І з темряви на світло все виводжу.

ЛЮЦИФЕР

Не бачу поки що ознак життя.

УЧЕНИЙ

Появляться. Недаром же вивчав я
Живого організму таємниці
І роздіймав життя на складники...

ЛЮЦИФЕР

Одержуючи в результаті трупа.
Наука завжди шкутильгає вслід
За досвідом, що зроду не старіє.
Подібно до придворного поета
Вона діла оспівує великі,
Але не в силі їх передректи.

УЧЕНИЙ

До чого тут іронія? Дивіться:
Ще іскорка — і виникне життя.

ЛЮЦИФЕР

А відкіля та іскорка візьметься?

УЧЕНИЙ

Я ж вам кажу, лишивсь один лиш крок.

ЛЮЦИФЕР

Та хто не зробить саме цього кроку,
Той не зробив нічого і нічого
Зробить не може. Попередні кроки
Були надвірні, цей веде в святиню.
Чи хто коли спроможеться на нього?

Пара, що клубочиться над ретортою, починає згущатися.
Загриміло.

ГОЛОС ДУХА ЗЕМЛІ (*з пари*)

Ніколи... Ця реторта завузька
Для мене — й заширока. Ти, Адаме,
Впізнав, хто я? Вони ж мене не знають.

АДАМ

Ти чув, ти чув могутній голос духа?
Дивись, людино, горда та безсила,
Чи можеш підкорить його собі?

УЧЕНИЙ

Це божевілля. Я боюсь за тебе.

Реторта вибухає, дух зникає.

Знов лопнуло! Ну що ж, почну з початку
Велике діло. Вже от-от — і вийде,
Так, крихітка якась, сліпий випадок
Усе зрива.

ЛЮЦИФЕР

Колись казали — доля,
І менша то була ганьба схилитись

Під силою її, аніж тепер
Перед сліпим випадком.

Дзвонить дзвоник.

Що це значить?

УЧЕНИЙ

Кінець роботі, час на прогуляння;
Вертаються хто з фабрики, хто з поля.
Хто провинився, той дістане кару,
Дітей відлучим і жінок поділим —
В цій справі і моя потрібна участь.

Робітники йдуть строем у дві лави — в одній чоловіки, в другій жінки, декотрі з дітьми, між ними Єва. У дворі вони стають всі у коло, перед них виступає старійшина. Адам, Люцифер та вчений стоять на передньому коні, біля музею.

СТАРІЙШИНА

Тридцятий номер!

ЛЮТЕР (*виходить із строю*)

Я.

СТАРІЙШИНА

Ти знов прошкодивсь,
Знов понад норму перегрів казан.
Здається, ти насправжки заповзявся
Довести фаланстер до катастрофи.

ЛЮТЕР

А як же не піддатися тим чарам,
Як полум'я кругом гогоче, жбуха,

Іскрить, вихоплюється язиками,
Дістати хоче й знищити тебе,
А ти стоїш і сміливо шуруєш,
Бо знаєш, що вогонь тобі підвладний.
Та де тобі збагнуть його красу?
Тобі аби лише нагрівся горщик...

СТАРІЙШИНА

Дарма. Сьогодні будеш без обіду.

ЛЮТЕР *(стаючи в стрій)*

А завтра знову буду шурувать.

АДАМ

Кого я бачу? Ніби щось знайоме...
Ах, Лютер!

СТАРІЙШИНА

Двісті дев'яностий!

КАССІЙ *(виходить із строю)*

Я.

СТАРІЙШИНА

Тебе попереджаєм ми вже втретє:
Ти без причини затіваєш бійку.

КАССІЙ *(стаючи в стрій)*

Чом без причини? Тим, що не жаліюсь?
Лиш боягуз прохає допомоги,
Як цілі має руки. Мій противник
Не слабший був, чому ж не боронивсь?

СТАРІЙШИНА

Не відмагайся! Череп твій, відомо,
Не може виправдати цієї вади —
Він має благородну, чисту форму,
А кров у тебе дика і гаряча.
Що ж, будем лікувати, то й присмирієш.

АДАМ

Ах, Кассію, ти не впізнав мене?
Ми ж воювали разом при Філіппах...
Як може помилятися наука
Й непевний лад, якому на заваді
Стоїть твоя одвага благородна!

СТАРІЙШИНА

Чотирьохсотий!

ПЛАТОН (*виходить із строю*)

Слухаю.

СТАРІЙШИНА

Ти знову

Замріявся, загнався у химери,
А свині, що ти пас, забігли в шкоду.
Постій тепер на гречці, щоб не спати.

ПЛАТОН (*став в стрій*)

Й на гречці буду марити прекрасним.

АДАМ

Так от, Платоне, ким тебе зробили
В суспільстві, про яке ти палко мріяв!

СТАРІЙШИНА

Сімдесят другий!

МІКЕЛАНДЖЕЛО *(виходить із строю)*

Тут.

СТАРІЙШИНА

Ти передчасно
Покинув знов своє робоче місце.

МІКЕЛАНДЖЕЛО

Весь час стругав я ніжки до стільців,
Га ще й по нормі, в найпоганшій формі.
Благав я, щоб дозволено мені
Змінити їх, оздобити різьбою —
Даремно... Я хотів для переміни
Робити спинки — знову не дали.
Близький до божевілля, я утік
Від тої муки й від мого верстата.
(Стає назад у стрій).

СТАРІЙШИНА

За те, що ти порушив розпорядок,
Не вийдеш на прогулянку з кімнати
В цей сонячний, погожий літній день.

АДАМ

О Мікеланджело, яке це пекло!
Бог у тобі творить не має права...
І скільки тут іще моїх знайомих,
Великих духом, велетнів на силу:
Цей мученик, той мужній мій споборник,
Цьому вузьким здавався круг земний —

І всіх їх знеособила держава,
Усіх здрібнила... Ні, тікаймо звідси,
Несила вже моя на це дивитись!

СТАРІЙШИНА

У двох дітей сьогодні вийшов термін,
Щоб їх з-під материнської опіки
Узяти на громадське виховання.
Давайте їх!

Єва і ще одна жінка виступають із строю з своїми дітьми.

АДАМ

Яка чудова врода!
Ще, значить, є в цьому сухому світі
Поезія!

ЛЮЦИФЕР

Ну, що, ходім, Адаме?

АДАМ

Ні, ні, тепер побудемо ще тут.

СТАРІЙШИНА

Учений! Визнач здібності дітей
По черепу.

Учений оглядає дітей.

ЄВА

Ох, що зі мною буде!

АДАМ

А голос...

ЛЮЦИФЕР

Що тобі в звичайній жінці?
Ти ж звідав пестоці Семіраміді.

АДАМ

Так я тоді цієї ще не знав.

ЛЮЦИФЕР

Такої всі закохані співають,
І кожен з них гадає, що це він
Одкрив кохання, що ніхто до нього
Не вмів любити... Отак воно ведеться
Уже принаймні кілька тисяч років.

УЧЕНИЙ

Цього віддять на лікаря учитись,
Цього — у пастухи.

СТАРІЙШИНА

Ну, забирайте.

Дітей хочуть забрати в матерів, Єва не дає.

ЄВА

Не руште! Це моя, моя дитина!
Хто сміє відірвати її від мене?

СТАРІЙШИНА

Ну, швидше забирайте, не марудьте.

ЄВА

Моє дитя! Я ж кров'ю свого серця
Тебе живила... Де є в світі сила,
Що може розірвати святі ці узи?
Щоб я зреклась тебе на віки вічні,
Щоб ти в юрбі згубилось, щоб даремно

Тривожними очима я шукала
Тебе весь час між сотнями чужих?

АДАМ

О люди, якщо є в вас щось святе,
Не забирайте в матері дитини!

ЄВА

О так! Чужинцю, будь благословен!

СТАРІЙШИНА

Ти гру затіяв надто небезпечну.
Сім'я — це пережиток, і як ми
Попустимо цій мрії відродитись —
Пропали всі досягнення науки.

ЄВА

Холодна та наука хай мовчить
Там, де природи голос промовляє

СТАРІЙШИНА

Ну, скоро вже?

АДАМ

Не руш її ніхто!
Ось тут є меч, я зараз покажу вам,
Як ним орудують.

ЛЮЦИФЕР

Замри, примаро!
*(Кладе Адамові руку на плече, того мов на-
ралізувало).*
Відчуй фатальну міць руки моєї.

ЄВА

Моє дитя!
(Непритомніє).

Дитину забирають.

СТАРІЙШИНА

Дві жінки ці безмужні.
Зголошуйтесь, хто хоче їх узяти.

АДАМ

Оцю мені!

СТАРІЙШИНА

Твій висновок, учений?

УЧЕНИЙ

Він фантазер, вона нервовохвора.
Потомство дефективне. Не годиться.

АДАМ

Нехай. Я згоден, як вона захоче.

ЄВА

О мій хороший, славний! Я твоя!

АДАМ

Люблю тебе всім палом мого серця...

ЄВА

І я тебе люблю, люблю навіки...

УЧЕНИЙ

Та це ж безумство! Дивно навіть бачить
Минулого абсурдний пережиток
В просвічений наш вік. Що, як і звідки?

АДАМ

Це запізнілий промінь із едему.

УЧЕНИЙ

Жаль, дуже жаль.

АДАМ

А ви нас не жалійте.

Ми лишимося при своїм безумстві,
Не заздрячи розсудливості вашій.
Усе велике й благородне в світі
Це те ж безумство, що ваги не має...
Це голос духа, відгомін ледь чутний,
Що з горніх сфер до нас так любо лине,
Свідкуючи про рідність наших душ,
Щоб, прах земний без жалю занедбавши,
Дороги ми шукали в світлу вись.
(Пригортає до себе Єву).

УЧЕНИЙ

Це марення... Ведіть їх у лікарню!

ЛЮЦИФЕР

Не гаймося. Поїхали, Адаме!

Провалюються крізь землю.

КАРТИНА ТРИНАДЦЯТА

В КОСМІЧНОМУ ПРОСТОРИ

Порожнеча. Здалеку видно окраєць землі, вона чимдалі зменшується, аж поки не перетворюється на зірку, що губиться серед інших небесних тіл. На початку картини півтьма, яка поступово переходить у цілковиту темряву. Адам, старий уже, летить у просторі з Люцифером.

АДАМ

Куди веде нас цей шалений літ?

ЛЮЦИФЕР

Чи ти ж не рвався від земного бруду
До вищих сфер, відкіль тобі лунали,
Як я не помиляюсь, братніх духів
Принадні голоси?

АДАМ

Так, тільки я
Не уявляв цей шлях таким пустельним.
Порожній простір дикий і чужий,
Утечище хіба для святокрадця...
В душі моїй двояться почуття:
І радий я цю марну землю кинуть,
Що пригнітає мій високий дух,
І жаль її утратити, аж плачно...
Огляньсь, Люцифере, на нашу землю:
Спочатку квіти зникли нам з очей,
Тоді лісів гойдливе верховіття;
Знайомий розмаїтий краєвид
В якусь безлику перейшов рівнину,
Так чудно — ніби стерлося усе.

Гора вже кротовиною здається,
А хмара грозова, з якої ратай
Стривожений вчуває божий голос,
Звелася на нікчемний клаптик пари.
А де ревуче море, де його
Вабливий безмір? Тільки сіру пляму
На кулі знати, що ген-ген кружляє
Між безлічі світил... Це був наш світ.
Ну, а вона, Люцифере, вона?
Невже й її ми мусили покинуть?

ЛЮЦИФЕР

Даремний жаль! Так високо піднявшись,
Ми перш красу втрачаєм з поля зору,
А потім силу й велич; врешті нам
Лишається одно — холодні числа.

АДАМ

Вже ми з тобою зорі обминаєм,
А я мети не бачу й перешкод
Не відчуваю... Жах стенає груди:
Як жити без любові, без борні?

ЛЮЦИФЕР

На більше вже не вистачить героїства?
Ну що ж, вертаймось гратися в піску.

АДАМ

Хто це сказав? Ні, ні, летімо далі.
Це тільки так, болить, поки останні
Зв'язки мої з землею не порвались.
Ой, що це? Дух мені у грудях сперло,
Охляла сила, трачу я свідомість...

Невже щось більш, ніж міф, був той Антей,
Що жити міг лиш, поки доторкався
До матері землі?

ГОЛОС ДУХА ЗЕМЛІ

Так, більш, ніж міф.
Я дух землі, мене ти здавна знаєш,
Це ж тільки я, вважай, в тобі і дишу.
Отут межа моєї влади й сили:
Вернись, то житимеш, перейдеш — згинеш,
Як інфузорія, що в'ється в краплі
Води. Для тебе крапля ця — земля.

АДАМ

Ти не лякай, я слухати не хочу.
Твоє це тіло, а душа — моя,
І думка, й істина — безмежні, вічні,
Давніші від матерії твоєї.

ГОЛОС ДУХА ЗЕМЛІ

Зухвальцю! Спробуй лиш — і ти пропав...
Хіба ж то запах був раніш од квітки,
Від тіла форма і від сонця промінь?
Якби ти бачив, як душа твоя
В порожняві блукає сиротливо,
Шукаючи даремно розуміння
І виразу, не можучи нічого
Збагнути і відчуть в чужому світі, —
Ти б сам жахнувся. Всі-бо відчуття
Й уявлення, які в тобі живуть,
Це тільки еманация тієї
Матерії, яку ти звеш землею,

Без неї ти не міг би існувати.
Краса й потворність, пекло й рай — ці всі
Поняття вивів ти із мого духу,
Що напоїв твоєю дрібною планетою.
Те, що на ній є істинне і сутнє,
У іншому світі може бути абсурдом,
Що неможливе — може, там природне,
Вага безплотна, а життя безрухе,
Що тут повітря, там, можливо, думка,
Що світло в нас, те, може, там є звуком,
Що тут рослина, те там мінерал.

АДАМ

І не вмовляй, мій дух угору рветься.

ГОЛОС ДУХА ЗЕМЛІ

Адаме, б'є остання вже година.
Вернись, ти в себе можеш бути великим,
А як пересягнеш за грань творіння,
То не потерпить бог, щоб ти до нього
Наблизився, і знищить він тебе.

АДАМ

Хіба й без того смерть мене не знищить?

ГОЛОС ДУХА ЗЕМЛІ

О, не кажи цих слів старої лжі
У цьому світі духів! Вся природа
Від них жахнеться. Це свята печать,
Яку господь лиш може розрішити,
І навіть плід із дерева знання
Тут не pomoже.

АДАМ

Я зірву печать.

Летять далі.

(Раптом Адам скрикує і ціпеніє).
Всьому кінець!

ЛЮЦИФЕР *(регочучи)*

За лжею перемога!
(Відштовхує від себе Адама).
Хай цей божок тепер кружля в просторі
Планетою новою, на якій
Ще, може, виникне життя для мене.

ГОЛОС ДУХА ЗЕМЛІ

Люцифере, ти рано злорадієш!
Об світ чужий він тільки-но черкнувся,
З мого не легко вийти володіння.
Прокинься, сину! Зве тебе вітчизна.

АДАМ *(отямившись)*

Живий! Я відчуваю, бо страждаю,
Але й страждання це мені солодке.
Який це жах — у нівець обернутись...
Люцифере! Летім назад, на землю,
Там довго я боровся безуспішно,
Та в боротьбі знайду я щастя знов!

ЛЮЦИФЕР

І ти гадаєш після всіх поразок,
Що в новій боротьбі ти переможеш,
Що дійдеш до мети? Таки в людини
Дитяча вдача, нічого сказать.

АДАМ

Ілюзії пусті мене не ваблять,
Нехай і всоте потерплю невдачу —
Ну, й що із того? Що таке мета?
Мета — кінець преславного походу,
Мета — це смерть, життя — це боротьба,
Мета людини у самім борінні.

ЛЮЦИФЕР

Сумнівна втіха! Ще якби ідеї,
Що йдеш за них у бій, були великі,
А то ж ти завтра сам глузуєш з того,
За що сьогодні б'єшся... Гра хлоп'яча.
При Херонеї проливав ти кров,
Рятуючи повержену свободу,
А потім воював за Костянтина,
Щоб цісар цілий світ опанував.
Ти мучеником помирав за віру
І сам же потім зброєю науки
Боровся проти віри. Правда ж?

АДАМ

Правда..

Нехай ідеї ті усі нікчемні,
Та в час, коли вони нас надихали,
Вони були великі і святі.
Хрест чи наука, слава чи свобода —
Дарма, у всіх тих виглядах ідея
Вела вперед, несхибно рід людський.
Летім на землю, до нового бою!

ЛЮЦИФЕР

А не забув ти, що казав учений?
За п'ять тисячоліть схолоне світ,
Ну, й боротьба припиниться, напевне.

АДАМ

Коли того наука не одверне...
Але наука наша переможе!

ЛЮЦИФЕР

Нехай і так. Але у штучнім світі,
Що творить розум із своїх теорій, —
Де в ньому сила, велич, боротьба?
Ти щойно бачив це на власні очі.

АДАМ

Хай ця наука землю порятує,
А потім зникне, як усе на світі,
Що виконало місію свою, —
Тоді нові народяться ідеї,
Що до нового зватимуть життя.
Вертаймося назад, я хочу бачить,
Яке нове учення процвіте
На цій землі врятованій.

ЛЮЦИФЕР

Вертаймось!

КАРТИНА ЧОТИРНАДЦЯТА

В СНІГАХ

Вкрита снігом і льодом гориста, безлісна місцевість. Сонце маячить поміж пасом туману червоною безпромінною кулею. Сутемряве світло. На передньому плані серед карликових беріз, ялівцю та сланких кущів — юрта ескімоса. Адам, уже похилий дід, спираючись на дубця, сходить із гір разом з Люцифером.

АДАМ

Чого ми бродим в сніжній цій пустелі,
Де смерть безока дивиться на нас?
Лиш де-де зареве і булькне в воду
Тюлень, од наших кроків сполохнувшись...
Тут і рослини знемоглися жити —
Корчі лиш карлуваті та лишайник;
Червоний місяць блима крізь туман,
Неначе та лампада надмогильна.
Ходім туди, де пальми буйно квітнуть,
У сонячний і запахущий край,
Де розкривається душа людини
У розповні свідомості і сили.

ЛЮЦИФЕР

А ми ж у тім краю. Ця куля — сонце,
А під ногами в нас земний екватор...
Наука не змогла здолати долі.

АДАМ

Жахливий світ! У нім лиш помирати —
Я без жалю усе оце покину.

А я ж стояв ще при колісці людства,
Я бачив, як гойдалися у ній
Великого майбутнього надії,
І от, пройшовши через стільки битв,
Стою тепер над велетенським гробом,
Що саваном окутала природа,
Стою над ним і думаю журливо
Я, перший і останній чоловік,
І хочу знати, як мій рід загинув —
Чи як герой в шляхетній боротьбі,
Чи як пігмей, нікчемний і мізерний,
Що й сліз за ним не варто проливати.

ЛЮЦИФЕР

Ти хвалишся своїм великим духом
(Як ти назвав ту силу, що жене
Тобі по жилах кров і надихає
Вогнем ідеї груди молоді), —
Тож не бажай тепер стояти свідком
Тут, при своєму ж смертному одрі.
В цей час перевіряється рахунок,
Що без господаря його складали.
Гарячка передсмертна прожене
Життя твого блискуче маячіння —
Хто знатиме, котре було з них справжнє?
Агонії останній хрип і хлип —
Це сміх над життєвою боротьбою.

АДАМ

Ох, краще б я вгорі отам загинув
У повнім відчутті душевних сил,
Ніж маю епітафію цю слухать
З байдужих уст цього чужого духа.

Який борні зі мною не ділив
І гибелі моєї не поділить.

ЛЮЦИФЕР

Знов пізнаю твій рід по цих сльозах,
Що супроводять запізнілий прокид
Від любих мрій до мислення ясного...
Та заспокойся, ще твій рід не вимер.
Дивися — он стоїть людське житло,
Та й сам господар, як на те, виходить.

З юрти вилазить ескімос, споряджений до полювання
на тюленів.

АДАМ

Оцей недолуд, цей нікчемний покруч
Узурпував мою спадкову велич?
Ти нащо показав мені його?
Ця втіха гірша, ніж було страждання.

ЕСКІМОС

Невже ще й досі є боги над нами?
Оце ж вони мені тепер явились,
Але хто зна — чи добрі, чи лихі?
Втечу від них, це буде найпевніше.
(*Хоче тікати*).

ЛЮЦИФЕР

Спинись на хвильку.

ЕСКІМОС (*падає навколішки*)

Господи, помилуй!
Я першого тюленя, що вполюю,
Тобі пожертвую, лиш не губи!

ЛЮЦИФЕР

Яке ти право маєш на тюленя,
Що ним за себе хочеш відкупитись?

ЕСКИМОС

Бо я сильніший. В світі так ведеться,
Що риба поїдає черв'яків,
Тюлені рибу, ну, а я — тюленів.

ЛЮЦИФЕР

А дух великий живиться тобою.

ЕСКИМОС

Я знаю, але дай мені ще трохи
З твоєї ласки походить по світу,
За це я дам тобі криваву жертву.

АДАМ

Який він нищий!

ЛЮЦИФЕР

А який був ти?
Між вами є лише одна різниця:
Він жертвує тюленя, ти людину
Давав у жертву богові, якого
Створив в свою подобу, як і він.

ЕСКИМОС

Я бачу, ти гнівишся, й знаю, за що,
Бо я в біді наважився звернутись
До сонця, бога доброго, який

Не просить, лиш дає — він, бають люди,
Колись тут панував. Прости мене,
Я проклену його!

АДАМ

Великий боже!
Дивись і червоній, яка нікчемна
Людина — цей вінець твого творіння!

ЕСКИМОС

Товариш твій гнівиться. Й він голодний?

ЛЮЦИФЕР

Ні, тим, що не голодний, він гнівиться.

АДАМ

Облиш хоч нині недоречні жарти.

ЛЮЦИФЕР

Ні, це не жарт, а правда. Ти міркуєш,
Як ситий, а оцей співбрат твій знає
Лиш філософію пустого шлунка.
Тут докази ніякі не допоможуть,
Ти з ним порозумієшся, як станеш
Голодний сам чи він поїсть досита.
Так, що б ти там не уявляв про себе,
На першій місці завжди в вас тварина,
І тільки-но зацитькавши її,
Людина починає гордувати
Основою і сутністю своєю.

АДАМ

Ця річ тобі, Люцифере, пристала,
Бо все, що є святе, ти рад топтати
В грязюку й пил. Чи то ж думки великі
Й шляхетні вчинки — тільки дим і пара
Від кухні нашої? Чи тільки плід
Обставин випадкових і законів,
Що регулюють обмін речовин?

ЛЮЦИФЕР

А що, не так? Чи, може, ти гадаєш,
Що Леонід поліг би у тіснині,
Якби він виріс не на чорній юшці
В республіці, де й грошей не було,
А упивався смакощами сходу
У розкоші лукуллівської вілли?
Чи вмер би за свободу Брут, якби
До Порції в обійми поспішав він
І од тривоги воєнних спочивав
У милуванні та в бенкетуванні?
А де береться підлість, де шляхетність?
Породжує нужда й задуха першу,
А другу — сонце й почуття свободи,
І потім та і та передається
В тіла і душі поколінь наступних.
Буває, хтось, з життям рахунки звівши,
Повіситься знічев'я на гілляці,
Та як чиясь непрохана рука
Його відчепить, зразу забуває
Про ті рахунки, до життя вернувшись...
Щоб був Гуняді не прийшов на світ
Між славного народу, щоб колиска

Його стояла під шатром агарським —
Чи став би він поборником хреста?
А був би Лютер папою, а Лев
Професором у місті Віттенберзі,
То цей би реформатором зробився,
А той би відлучив його від церкви.
Та й сам Наполеон, якби народ
Не зніс його наверх своєю кров'ю,
Ізгнив би у смердючій десь казармі...

АДАМ (*затуляючи рота Люциферові*)

Ні слова більше! Все, що ти сказав,
Таким простим здається і правдивим —
І тим воно зловісніш. Забобон
Засліплює лиш дурня, що й без того
Благого впливу духа не сприймає,
Та свого брата упізнав би добрий,
Щоб не вбивав його твій ум холодний.

ЛЮЦИФЕР

Поговори з ним сам, тобі це буде
Іще один урок самопізнання.

АДАМ

Багато ще отут вас животіє?

ЕСКИМОС

Авжеж багато, я й на пальцях їх
Не порахую. Правда, всіх сусідів
Уже я повбивав, та що із того,
Коли нові надходять, а тюленів

Стає все менш... Якщо ти й справді бог,
Зроби, щоб менш людей було і більше
Тюленів.

АДАМ

Досить. Ми йдемо вже звідси.

ЛЮЦИФЕР

Чого ж, іще на жінку подивися.

АДАМ

Не хочу й бачити. Як чоловік
Опуститься, то теж сумна картина,
Що викликає почуття зневаги,
А якщо жінка, втілення краси
Й поезії... Це буде вже потвора,
Що страшно й глянути... Ні, ні, не хочу!

Люцифер тим часом потягнув-таки Адама до юрти і від-
хилив ногою двері — там вони побачили Єву, ескімосову
дружину. Адам ошелешено втупився в неї очима, стоячи
на порозі.

ЛЮЦИФЕР

Ну, як, упізнаєш стару знайому?
Ти обійми її, а то смертельно
Образиш цього бравого мисливця,
Як не вшануєш так його дружини.

АДАМ

Її обнять — тому, хто пригортав
Аспазію колись? Це неможливо!
Немов знайомі риси, та здається,
Що від її цілунків станеш сам
Твариною.

ЕСКИМОС (*увіходячи до юрти*)

Це, жінко, наші гості.
Ти ж привітай їх приязно та любо.

Єва кидається Адамові на шию і тягне його в юрту.

ЄВА

Заходь же, любий гостю! Відпочинь.

АДАМ (*пручаючись*)

Люцифере, рятуй! Тікаймо звідси!
З майбутнього в теперішність вертаймось —
Страшної долі і змагань даремних
Не хочу бачить. Я ще поміркую,
Чи відкидати божі установи.

ЛЮЦИФЕР

Прокиньсь, Адаме! Вже твій сон скінчився.

КАРТИНА П'ЯТНАДЦЯТА

ПОЗА РАЄМ

Дія знову переноситься в обстановку третьої картини — ландшафт із пальмами. Молодий Адам виходить із хижки, ще ніби п'яний зо сну, і зачудовано розглядається навкруги. Єва дримає в хижці. Люцифер стоїть посередині. Світлосяйний день.

АДАМ

Де ви поділись, образи жахливі?
Навкруг усе живе, як перш, сміється,
А в мене серце вже навік розбите.

ЛЮЦИФЕР

О, суєславний! Може, ти хотів би,
Щоб біг природи раптом заломився,
Щоб уночі нові комети присли
І затряслась земля — бо здох черв'як?

АДАМ

Чи то був сон, чи це мені вже сниться?
А може, тільки сон і це життя,
Що в мертву персть на мить лише вступає,
Щоб згинуть остаточно разом з нею?
То нащо ж нам далась тоді свідомість
Щоб тільки мліти з жаху небуття?

ЛЮЦИФЕР

Вже й нюні розпустив! Лиш боягуз
Без опору ладен удар прийняти,
Хоч він його спроможний одвернуть.
А смілий, сильний дивиться спокійно
На віковічні письмена судьби,
Не ремствує, а лиш про те гадає,
Як вистояти всупереч усьому.
Отак історією править доля,
Орудує тобою, як знаряддям.

АДАМ

Ні, ні, брехня! Свободна в мене воля,
Я вистраждав це право в боротьбі,
Заради нього зрікся навіть раю...
Багато я чого зі сну навчився,
Багато в чім зневіривсь — і тепер
Я можу інший, кращий шлях обрати.

ЛЮЦИФЕР

Ха-ха... Якби ж то забуття й надія
Не виступали спільницями долі.
Одна потроху рани заживляє,
А друга стеле килим через прірву
І вговоряє: впало сто сміливців,
А ти щасливий будеш, перескочиш...
Ти, як учений, певно мусиш знати
Один курйоз: є глист, що може жити
Лише в котах та шуляках, але
У першій фазі розвитку свого
Паразитує в організмі миші.

Не кожній миші на роду судилось
Попасти в кігті шуляка чи кішки,
Обачніші того уникнуть можуть
І жить до старості в родиннім колі.
Та є закон в природі непреложний:
Така їх кількість потрапляє в кігті,
Яка для того необхідна, щоб
Цей глист міг існувать тисячоліття.
Так і з людьми: вони зосібна вільні,
А рід в цілому скутий ланцюгами:
Як хвиля, порива ентузіазм
Сьогодні за одно, за друге завтра,
Один за щось на вогнище іде,
А другий лиш глузує і сміється...
Та хто уважно реєструє числа,
Дивується, як послідовно діє
Та доля, як вона розподіляє
Зачаття й смерть, чесноти і гріхи,
І віру, й божевілля, й самогубства...

АДАМ

Стривай! У голові сяйнула думка...
Тобі ще, боже, я піду навсупір!
Хай доля прорече: «Живи остільки»,
А я захочу — і не буду жить.
На світі я один. Переді мною
Ця скеля, а під скелею безодня...
Один стрибок лише, і під завісу
Я вигукну: «Комедії кінець!»
(Поривається бігти до скелі).

Є в а виходить із хижки.

ЛЮЦИФЕР

Кінець, кінець... Які слова безглузді!
Таж кожна мить — початок і кінець,
Ти бачив сам за ці тисячоліття.

ЄВА

Адаме, ти пішов од мене нишком,
Останній твій цілунок був холодний...
Чи сум, чи гнів чоло тобі охмарив?
Я так боюсь..

АДАМ (*біжить далі*)

Чого за мною ходиш,
Чого за кожним кроком ти шпигуєш?
У чоловіка, владаря над світом,
Не тільки милування на умі,
А жінка не збагне цього і путом
Йому стає.

(*Лагідніше*).

Поспала б там ще трохи,
А то тепер мені неначе важче
Майбутньому приносити цю жертву.

ЄВА

Мене послухай — може, легше стане,
Бо те, що досі ще було сумнівне,
Стає віднині певністю: майбутнє.

АДАМ

Як так?

ЄВА

Адаме, знаю, ти всміхнешся,
Як я тобі шепну... Іди-но ближче.
Я матір'ю себе почула.

АДАМ *(падає навколішки)*

Боже,
Ти переміг! Я впав перед тобою,
Без тебе, проти тебе я не встою,
Тож підними мене чи скинь у прірву.

ЛЮЦИФЕР

Нікчемо! Ти забув про тую велич,
Що дав тобі Люцифер.

АДАМ

Годі, годі!
То все була мана, а це вже спокій.

ЛЮЦИФЕР *(до Єви)*

А ти, дурна, чим хвалишся, скажи?
Твій син, гріхом зачатий у едемі,
Лиш зло й нужду на землю принесе.

ЄВА

Як буде божа воля, то в нужді
Зачнеться й той, хто всі гріхи відкупить
І на землі встановить справедливість.

ЛЮЦИФЕР

Ти, рабе, проти мене бунтувати?
Вставай, тварюко!

Штовхає Адама ногою. Небесна брама розчиняється,
з'являється господь у сяйві слави, навкруг нього
ангели.

ГОСПОДЬ

Душе, падай ниць!
Нема, крім мене, величі.

ЛЮЦИФЕР *(нітиться)*

Прокляття!

ГОСПОДЬ

Устань, Адаме, не смутись душею,
Тобі я нині знов дарую ласку.

ЛЮЦИФЕР *(набік)*

О, починається сімейна сцена,
Зворушлива і чула, та для мене
Нудна і нецікава. Краще буде,
Як я піду.
(Хоче йти).

ГОСПОДЬ

Люцифере, постій.
Тобі я теж сказати маю слово.
А ти, мій сину, — що тобі болить?

АДАМ

Страшні видіння мучили мене,
Правдиві чи оманні — я не знаю.
Скажи, о боже, що зі мною буде?
Чи це і все — хвилиenne існування,
Яке через мою проходить душу,
І ти його очищеним вином

На землю виллєш, праху на поталу?
Чи, може, на щось краще ти призначив
Цей добрий сїк? Скажи, чи рїд мїй пїде
Вперед, наблизиться до твого трону,
Чи, може, як той вїл на топчаку,
Довїку буде гїбити в недолі?
Чи буде нагороджений шляхетний,
Осмїяний нїкчемною юрбою
За ним пролиту кров? Скажи всю правду,
Усяку долю вдячно я прийму,
На серці легше стане, бо непевнїсть
Страшнїш од пекла.

ГОСПОДЬ

Краще не допитуйсь
Про таїну, яку рука господня
Тобї ж на благо від очей скриває.
Якби ти знав, що це земне буття —
Минуща мить, а там чекає вїчнїсть,
То чи було б чесною страждання?
Якби ти знав, що весь візьмешся прахом,
То що б тебе на подвиг пїдїймало,
На зречення й терпіння за ідею?
Хай сяє крїзь туман тобї майбутнє:
Додоу гнє тебе свїдомїсть тїну,
Та вгору зносить почуття безсмертя;
Як гордїсть у душі воно пробудить,
Нїщо тобї твого буття минущїсть.
В цїм доблестї й величчя запорука.

ЛЮЦИФЕР (сміючись)

Авжеж, на славному ти вступаєш путь,
Величчя й доблесть хай тебе ведуть...

Та втіляться в життя оці два слова
Тоді, як біля них на варті стануть
Передсуди, темнота й забобони.
Яке вже там величчя, як людина,
Замішана на сьйві й на грязиві,
Велика в сліпоті, мала в знанні?

АДАМ

О, не глузуй, Люцифере, не треба!
Я бачив витвори твого знання —
І холодно було від них у грудях...
Та, боже! Хто ж мене тепер наставить,
Щоб я ходив на світі правим робом?
Ти ж проводу свого мене позбавив
За те, що я вкусив плода пізнання.

ГОСПОДЬ

Рука твоя міцна, високе серце,
Безмежне поле, що до праці кличе.
Пильнуй, і завжди вчуєш над собою
Бадьорячий і застережний голос.
Іди за ним. А якщо він потоне
У клекоті діяльного життя,
Його уловить все ж душа жіноча,
Чистіша й благородніша, далека
Від бруду дріб'язкових інтересів,
Пропустить крізь своє чутливе серце,
В поезію, у пісню перелле,
І разом з ними в щасті і в недолі
Стоятиме завжди з тобою поруч,
Немов ласкавий геній-потішитель.
А ти, Люцифере, працюй і далі,

Ти також ланка всесвіту мого:
Холодний ум твій і одвічний сумнів
Корисні будуть, як вино бродило;
На хвильку можеш ти звести людину,
Та вернеться вона на праву путь.
А се тобі покута: будеш бачить,
Як те, що ти понівечить хотів,
Породжує прекрасне й благородне.

ХОР АНГЕЛІВ

Славне право — вільний вибір
Між чеснотою й пороком,
Коли знаєм, що над нами
Бог зорить ласкавим оком.

Хай юрба тебе невдячна
І огудить, і осудить —
Не вважай, дій сміло й прямо,
Щоб велике щось спорудить.

Сором діяти інакше!
Непреложна ця свідомість
Гне лукавого додолу,
Зносить доброго натомість.

Та, сягаючи верхівля,
Угамуй свою уяву,
Не гадай, що це велике
Ти зробив на божу славу.

Ні, то бог, одвіку славний
Всемогуттям і всевладдям,
Тим підніс тебе й звеличив,
Що обрав своїм знаряддям.

ЄВА

Збагнула я цю пісню, слава богу!

АДАМ

Збагнув і я. Пройду всю довгу путь.
Якби лише кінець я міг забути!

ГОСПОДЬ

Людино, вір, надійся і борися!

К і н е ц ь

ІМРЕ МАДАЧ

Понад сто років минуло з того часу, як помер Імре Мадач — одна з найбільших та найоригінальніших постатей угорської літератури. За чотири короткі десятиліття свого життя він був свідком найславнішої й найтрагічнішої доби в історії угорського народу. Початки його поетичної діяльності відносяться до періоду революційного піднесення перед подіями 1848—1849 років, але свій шедевр, що прославив його ім'я на весь світ, «Трагедію людини», Мадач створив в умовах соціального та національного гніту й міжнародної реакції, які настали після короткочасного сп'яніння першими успіхами визвольної боротьби.

Після поразки національно-визвольного повстання почався найжахливіший період цісарського терору. Петефі загинув, як і безліч інших героїв революційних боїв; ті, що залишилися живі, подалися на еміграцію з Кошутом або мали зазнати долі Сеченьї чи Танчича; перший, зацькований австрійськими властями, вкоротив собі віку, другого засуджено на 15 років тюремного ув'язнення. Письменники блукали, ховаючись, по всій країні або чекали судових процесів. Розгром повстання означав для них раптову перерву діяльності, викликав у більшості глибоку зневіру, спричинився до болісних душевних криз. То був час трагічних зламів в угорській літературі. Хоч же й пригасло вже революційне захоплення, що породило Петефі — найяскравішого лірика доби великих демократичних боїв, — та не все ще отруїла гіркота розчарувань. Жадоба дії і відчай панували над серцями з перемінною силою. Найсміливіші уми, в тому числі Імре Мадач, всупереч усім сумнівам, що точили їм душу, хотіли залишитись вірними своїм переконанням і принципам з-перед 1848 року, вірними самим собі. Своєю поетичною діяльністю вони прагнули підтримувати серед громади національні почуття і змагання до суспільного поступу. Зневіра й надія боролися в них у серцях, розчарування змінювалось захопленням, та їхній песимізм не означав відмовлення від боротьби — він був викликаний незагоєним болем від поразки революції й визвольного руху. Прав-

да, той біль відчували самі лише найкращі серця, бо переможний абсолютизм з однаковим успіхом застосовував тактику терору й підкупу. В таких умовах буйним цвітом розквітала деморалізація, серед тих, що втратили ілюзії, чимраз дужче поширювався дух пристосовництва, рабське наслідування віденських мод та смаків. Понад юрбою зневірених, що зростала з кожним днем, верхівлями вивишались постаті великих мрійників і правдошукачів. Найхарактернішим утвором тієї доби і є «Трагедія людини». Мадачева драматична поема і в загальному контексті світового письменства належить до найвизначніших здобутків того літературного прямування, представники якого, нехай вагаючись і сумніваючись, пристрасно шукали нових шляхів національної незалежності й соціального прогресу в умовах жорстокої реакції, що запанувала після поразки революції 1848 року. Не випадково цю річ перекладено на три десятки мов (деякими мовами вона перевидавалась по 8—10 разів), не випадково один російський переклад зроблено було на особисте прохання Горького.

«Трагедія людини» стане для нас зрозумілою тільки тоді, коли ми вивчимо ті обставини, серед яких вона постала, та ознайомимось бодай побіжно з творчим шляхом поета.

Імре Мадач народився 21 січня 1823 року в Долішній Стрегові в давній шляхетській родині. Дід його та батько були ще людьми досить маєтними, але сам він жив уже в умовах поступового матеріального занепаду. Батька свого втратив ще змалку і з одинадцяти років виховувався під наглядом матері, енергійної, владної жінки, що ревно пильнувала добра та фамільних традицій. У чотирнадцять років він уже скінчив, навчаючись дома, курс гімназії і вступив до Пештського університету на два факультети разом — філософський та юридичний. Материнська ферула призвичаїла його з раннього дитинства до суворого пуританського життя. Навіть іздалеку вона зуміла обернути його студентські роки в Пешті на монастирське затворництво. Дверник регулярно повідомляв їй про всі випадки, коли юнак повертався до мешкання після шостої вечора. В одному листі, натякаючи на свою хворобу, Мадач присягає-

ться, що відтепер ніколи не вийде з дому: «Нехай життя моє чим-скорше принесеться в жертву, се звільнить мене від земних мук... Та й здоров'я моє на те показує, що не вельми довга випала мені путь у сій юдолі». Може, саме хворобливістю майбутнього поета (Імре тяжко недугував на серце й легені) пояснюється той факт, що з хлоп'ячих літ не надився він на гомінкі та безжурні молодечі забави; світ ідей — ото була його правдива стихія. Він рано запізнався з тогочасними літературними та політичними змаганнями, котрі хвилювали тоді всю молодь. У справі національної незалежності він рішуче відкидав ідею єдиної імперії і підтримував Кошутові вимоги. Його лібералізм стає щодалі радикальнішим; уже 1847 року він ось що пише про революцію: «Я все більше переконаюсь у правдивості давнішої моєї думки, що лише кривавим шляхом дійдемо ми до щастя і що за часів французької революції якраз найчесніші люди пролили найбільше крові». У віршах, написаних напередодні революції 1848 року, поет говорить про народ з глибоким співчуттям. У поезії «Спаситель» бринить уже мотив, який згодом на повну силу залунає в візантійській картині «Трагедії»:

Змело з землі те вчення про любов,
Вознісся в небо богочоловік;
Пан залишився паном, раб рабом,
Старих страждань новий почався лік.

Хто за святі права стає грудьми,
Того шлють за спасителем услід...
Зоставсь лиш хрест кривавий між людьми —
Лякати правдолюбців кволий рід.

В драматургії кохався Мадач ще за університетських часів. На початку 40-х років він пише драму за драмою з гарячковим поспіхом. Перша п'єса була про Коммода, римського імператора-тирана; в трьох наступних творах («Неаполітанець Андреа», «Останні дні Чака» та «Королева Марія») також засуджується

тиранія, а в соціальній драмі «От собі жарт» викривається моральне зіпсуття аристократії. Ці юнацькі спроби позначені ще певною художньою незрілістю, проте і в них виразно чується животрепетне відлуння тих політичних настроїв, які панували тоді в угорській столиці, і намічається проблематика пізніших творів поетових — трагічне противенство високих ідеальних поривань і болючої поразки.

Переломним моментом в особистому житті Мадача було кохання до вродливої, але кокетливої, легковажної та капризної Ержебети Фратер. Хоч він бачив її хиби, а мати й друзі відраджували від цього шлюбу, він одружився все-таки з нею 1845 року. Глибока криза, яку він пережив у середині 50-х років і долаючи яку створив «Трагедію людини», нерозривно зв'язана з поразкою революції. Розгром національно-визвольного руху не тільки болюче вдарив по Мадачевих патріотичних почуттях, але діткнув його особисто і його родину. Сам Мадач через хворобу не брав безпосередньої участі в визвольній війні, але в вірші, присвяченому пам'яті молодшого брата Пала, що поліг у бою за угорську свободу, він підкреслює спільність їхніх поглядів і змагань. Його сестра Марія теж упала жертвою переслідувань. Чоловік її був поранений в останніх сутичках, і коли виходив із шпиталю в супроводі дружини та малого сина, їх усіх трьох убили румуни, яких австрійські власті нацьковували проти угорців. Характерно, що в трагічних обставинах смерті сестри Мадача хвилювало не те, що вона полягла від руки саме румунських убивць, а той факт, що сини народу вбили людей, які боролись за їхню ж волю. Зневірений у «безрозумній юрбі», поет пише схвильованого вірша, присвяченого смерті сестри; та поряд із звинуваченням знаходимо в ньому й мотив прощення — Мадач сподівається, що народ облагородиться й настає час, коли знамена народні майорітимуть духом отих не винних жертв.

Після придушення повстання Мадач переховував у себе засудженого до кари на горло Кошутового секретаря, за що мусив одбутися рік тюремного ув'язнення. Перебування в тюрмі остаточно підірва-

ло його здоров'я і прискішило родинну катастрофу: легкодумна дружина виявилась недостойною свого чоловіка, зрадивши його під цю тяжку годину. Через кілька місяців по звільненні Мадач змушений був розлучитися з матір'ю трьох своїх дітей.

Поразка революції, втрата кривних та велике розчарування в особистому житті глибоко травмували чутливу поетову душу — на кілька років Мадач поринув був у чорну меланхолію. Повернувшись до свого підупалого маєтку, він віддається самотнім роздумам, переживає болісну світоглядну кризу. Та помилкою було б думати, що трагедії, які обрушились на поета, збили його з раз обраних шляхів громадської діяльності. Його політичне кредо і в 1861 році, тобто через рік по написанню «Трагедії людини», — знов-таки «свобода, рівність і братерство». Мадач послідовно тримався ідей революції 1848 року. Бачивши в австрійському абсолютизмі головну підпору світової реакції, поет сміливо запитуює у владомощців, чи усвідомили вони, що «в вогнищі Яна Гуса реформація знайшла собі не могилу, а новий аргумент? Що хоч Галілея й кинуто в тюрму, а земля таки крутиться?» Мадач мав сумніви щодо поступу людства і висловив їх у «Трагедії людини», але він непохитно вірив у торжество свободололюбних ідей. Навіть найчорніші роки терору неспроможні були, на його думку, зупинити їх розповсюдження; більше від того, «за цей час ідеї свободи ввійшли в плоть і кров цілої нації, стали загальновизнаними ті принципи, про які несміливо й тихо говорилося колись хіба в найвужчих опозиційних колах, — бо за них заплачено дорогою ціною благородної крові».

Для вірного зрозуміння ідейних і мистецьких засновків «Трагедії людини» ми повинні бодай у загальних рисах схарактеризувати Мадачеві естетичні погляди. Мадач мріє про мистецтво, котре промовляє до цілої нації, про національне мистецтво, поширене між народними масами. Таке мистецтво з'явиться, на його думку, після остаточної ліквідації залишків феодалізму. «Що лавровінчані поети наші не звучать на устах у народу, що досі вони не досягли ще пожаданої популярності, можна пояснити лише одною-

єдиною причиною: переважна більшість нашого народу ще не стала нацією, інтереси її не злилися з інтересами батьківщини, вона живе в ріднім краї немовби підсусідком, якому про хату нагадує хіба лише комірне, що він платить, а розуміння спільноти залишається недоступним».

З запереченням останків феодалізму в світогляді Мадача одночасно уживаються своєрідні антикапіталістичні тенденції. Він боровся за соціальний прогрес Угорщини, за її якнайскорше і якнайширше уцивілізування, але цивілізація та здійснювалась австрійськими гнобителями і через те була йому ненависна. Таким чином, його антикапіталізм був викликаний не жалем за феодальним ладом, не тугою за середньовіччям, як у німецьких реакційних романтиків, а запереченням створеної австрійською тиранією моралі та способу життя, запереченням безрідного космополітизму.

Хоча в естетичних концепціях Мадачевих яскраво проступають нитки ідеалістичної естетики, проте домінуючою рисою в них є критика антимистецькості капіталізму. Говорячи про переродження літератури на ремісництво, він вигукує: «Скільки є таких, що міняють лаври на шмат хліба, скільки є таких, що заживають короткого забезпеченого життя коштом вічної слави свого ймення!» Та в цій тривозі поетовій поруч із критикою літературних відносин в умовах абсолютистського гніту, поруч із засудженням капіталізму як ворожого до мистецтва ладу бачимо також нерозуміння й недовіру супроти нових мистецьких напрямків. Так, наприклад, він не визнавав майбутнього за романом, ба навіть сумнівався в здійсненості тих образотворчих завдань, що ставив перед собою цей жанр. В шаблонізації художніх засобів романтизму він вбачав ознаки занепаду літератури, її деградації до рівня ремесла, але критикував ці явища з позицій кантівських категорій прекрасного.

Зарівно в ліриці Мадача, як і в його естетичних студіях та великій трагедії, бринить знову й знову мотив спомину про «втрачений рай». По втраті раю лише кохання, дитяча душа й поезія озиваються до людини «голосом небес». Лише кохання, дитяча душа й поезія воскрешають чистіше, шляхетніше розуміння нашого жит-

тя в цьому обездушеному, обезлюдженому світі. В своїй розвідці «Про жінку, особливо з естетичної точки зору» Мадач пише: «Жінка назавжди залишиться найвизначнішим і найзаконнішим предметом нашого естетичного й поетичного світу. Ті взаємини, що вона вплітає в нашу долю, озолочують пустелю нашого життя, заповнюють спраглу порожнечу нашої душі». У цих словах сформульована одна з провідних думок Мадачевої драми. «Втрачений рай», як на те вказує видатний мадачезнавець Іштван Шетер, «символізує вічну тугу за минулою гармонією, ностальгію, що її можуть угамувати в нашій душі лише кохання й поезія». В «Трагедії людини» відображене могутнє боріння думок, та це противенство розв'язується здебільшого в лірико-емоційному плані. То спомин про втрачений рай, то голубливий голос матері природи, що озивається раптом «призабутою піснею», дає умиротворення знеможеній, зневіреній людині, вселяє їй у серце нову надію. В єгипетській картині, так само, як згодом у римській та візантійській, ми бачимо, як розхиляються опони сірого, невтішного життя, а поза ними видніється маревом далекий утрачений рай, спогад про щастя, який навіть у незрозумілості своїй просвітляє і очищає людське єство.

ЄВА

У найсолодшу мить до насолоди
Вливається краплина гіркоти,
Передчуття, що ця хвилина-квітка
От-от зів'яне...

АДАМ

Так бува й зі мною.

ЄВА

А як почую музику та спів,
Не дослухаюсь до непевних слів,
А в хвилях звуків човником гойдаюсь
І чуюсь ніби в райдужному сні:
Минуле знов ввижається мені,

Зелені пальми в золотім осонні,
Де я росла, безжурна і безвинна,
З шляхетними поривами в душі...
Даруй мені ці божевільні мари,
Цілуй мене — і знову я прокинусь.

В «Трагедії людини» знайшли своє драматичне відображення ті природничі та суспільствознавчі ідеї, які хвилювали тогочасну добу. Мадач б'ється в ній над проблемами, що їх поставили на чергу революція 1848 року та її поразка; боротьба Адама й Люцифера втілює тривоги й надії найкращих синів угорського народу щодо перспектив національного визволення й громадського поступу. Основний конфлікт історичних картин — це неприйняття або заперечення байдужою, оспалою юрбою нових великих ідей, що їх уособлює Адам. Цей конфлікт впливає з ідеалістичної концепції історії, згідно з якою носіями великих прогресивних ідей завжди є окремі видатні особи, герої-одинаки, маси ж їх не розуміють, ставляться до них вороже, стоять осторонь од боротьби, а коли й здійснюють ці ідеї, то лише в спотвореному вигляді. Цю хибну концепцію Мадач подолав лише в своїй останній закінченій драмі «Мойсей». У цій драмі (як це зробить кількома десятиліттями пізніше великий український поет Іван Франко в однойменній поемі) Мадач закликав свій народ вибороти собі свободу. На початку драми Мадач і тут виводить «антидемократичного» великого діяча, який не хоче знизитися до маловірної юрби, перейнятої рабським духом, але в дальшому розвитку дії Мойсей уже заявляє: «В народі вчивсь я жити й помирати». Щоправда, свої ідеї Мойсей може прищепити звиклій до покори юрбі лише «вогнем і мечем», лише таким чином він може стерти з народу тавро рабства. На Мадачеву думку, саме рабство робить народ сліпим і байдужим до великих ідей, і єдиним ліком на цю маловірність та вбогодухість є свобода.

Мадач заходився писати «Трагедію людини» в лютому 1859 року, а закінчив її в березні 1860 року. Ще через рік, їдучи до Будапешта

депутатом Національних зборів від свого округу, він захопив із собою рукопис трагедії і дав його Яношеві Араню, найвидатнішому тогочасному ліричному поетові. Проглянувши першу картину, Арань подумав був, що це тільки кволе наслідування Гетевого «Фауста», але як розчитався далі, то вже не міг стримати свого захоплення.

«Трагедія людини» охоплює проблеми цілого світу природи й історії людського суспільства з правдиво космічним розмахом. Показ вікових змагань людства Мадач вправляє в рамку біблійного міфа: диявол Люцифер повстає проти бога й намовляє Адама з Євою скуштувати плода з дерева пізнання, одступити од бога і жити, спираючись на власні сили й власний розум. Адам приймає виклик, але хотів би знати, які будуть результати його боротьби, хотів би побачити майбутнє своїх нащадків. Люцифер насилає сон на прогнаних з раю перших людей, і Адам переживає в сновидіннях найважливіші етапи історії людства. Одвічний ворог роду людського показує його будучину лише для того, щоб зневірити Адама, знеохотити до боротьби, на яку подвигає його історія. Люцифер сподівається довести людину до самогубства ще перед тим, як вона має розпочати свою роль в історії. Безмежна його злостивість пояснюється, однак, тим, що він небезпідставно бунтує проти бога і тієї покори, яка вважає, що все на цім світі досконале, і тим самим виключає можливість і потребу всякого дальшого розвитку.

Питання історичної правдивості показаних у сні картин якнайтісніше зв'язане з самим наміром Люцифера. На це вказав уже Янош Арань: «Чи можемо ми вимагати від Люцифера, щоб він проявив майбутнє Адамового роду не в песимістичних картинах, коли мета його — довести першу людину до відчаю і згубити таким чином все її потомство? Так, скажуть мені, але ж ці похмурі сновидіння об'єктивно відповідають дійсності всесвітньої історії. А я з цим не згоден. Попри всю речову правдивість, з якою автор зображує окремі історичні епохи, здається все-таки, що Люцифер у цілковитій відповідності з своїм наміром показує навмісне

тіньові сторони дійсності. Справа тут не в авторовому песимізмі; це впливає з самої побудови твору, з його матеріалу». Люцифер свідомо розгортає перед Адамом перш за все візії краху людських змагань і стремлінь, бо хоче вбити саму суть його характеру — вічне невдоволення існуючим, непогамовне поривання до нового, кращого, досконалішого. І хоч Люцифер часом ніби наближається до своєї мети, але повністю її не осягає. На шляхах своєї боротьби, що ввижаються йому вві сні, Адам зазнає одного розчарування за другим: в єгипетській сцені він раптом усвідомлює з відчуттям гострого болю, що панування над мільйонами не може надати справжньої вартості його життю; в афінській сцені карається чорною невдячністю юрби супроти героїв, що служать народові; зневірюється в розкошлюбних розвагах (Рим), у християнстві й лицарстві (Візантія); в подібі Кеплера не може знайти відради і в «чистій» науці, далекій від будь-яких суспільних змагань. Залюблений у знання, він зраджує його й хибить проти істини, аби мати собі сякий-такий прожиток від забобонів цісарського двору, а родинне життя його розбивається в зіткненні з розбещеним придворним кодлом. Він прагне вирватися з того гнилого світу, маренням поринаючи в вир великої французької революції, а пробудившись зо сну, мріє діждатись продовження тих величних видінь у живій дійсності. Революційна боротьба запалює в його душі благородний ентузіазм:

Захоплююча це була картина!
Сліпий, хто іскри божої не бачить,
Хоч би була вона в крові, в болоті.
Пороки і чесноти велетенські —
Усе було там гідне здивування,
На всьому був страшної сили знак...

Йожеф Вальдапфель цілком слушно зауважує з цього приводу: «Те, що Кеплер захопився цими видіннями і прокидається з бажанням побачити їх продовження наяву, більше говорить нам про напрям думання поета, ніж та обставина, що в змалюванні револю-

ції, виходячи з загальної концепції твору і враховуючи цілком певні Люциферові наміри, він занадто акцентував явища, пов'язані з терором і чварами між проводирями революції».

В лондонській сцені Адам знайомиться з світом капіталізму, з безжальністю «вільної» конкуренції. Розгортаючи картини ярмарку біля Тауера, Мадач дає глибокий аналіз класичного капіталістичного устрою, де все стало товаром — наука й мистецтво, жіноча любов і материнська турбота. Дуже характерно для ідеаліста Мадача, необізнаного з марксистським ученням, що Адам у нього хоч і розчаровується в капіталістичному світі, проте виразно помічає, що шляхи історичного розвитку ведуть його в напрямі колективістичного, соціалістичного суспільного ладу, де закон захищає тиме людину від визиску:

Яка ж то конкуренція, коли
Один з мечем, а той стоїть голіруч,
Яка ж то воля, коли сотні мусять
Робити вибір — голод чи ярмо?
Ні, ні, то пси гризуться за маслак...
Я іншого бажаю знов суспільства —
Щоб не карало, тільки захищало,
Щоб не лякало, тільки бадьорило,
До спільної роботи всіх єднало
Під проводом розумної науки.
Я вірю, що такий настане лад —
Веди мене, Люцифере, до нього!

Але Мадач іще не бачить того, що новий колективістичний світ має створити сам пролетаріат, тому в прикінцевій яві лондонської картини робітник валиться в могильну яму разом з усіма іншими протагоністами.

В наступній картині Адамові сниться далеке майбутнє, де він знаходить карикатуру на вчення утопістів — сірий, одноманітний світ фаланстерів. Виводячи його, Люцифер намагається залякати Адама вигадками, до яких вдавалися буржуазні критики, аби ском-

прометувати доктрини домарксівського, утопічного соціалізму. Звідти Адам хоче втекти в порожняву космічного простору, та зривається знов до охололої землі, де гине все людське, де звироднілими недолюдками нидіють ще тільки нечисленні ескімоси. От-от має здійснитися Люциферів намір: пробудившись із страшних сновидінь, Адам гадає вже про самогубство, і його отямлюють лише Євині слова:

Я матір'ю себе почувала...

Свій художній задум і остаточний підсумок Адамових змагань сам Мадач формулює таким чином: «Правда, що все рушиться, ніщо не вдається... Та хоч і здається зневіреному, що всі його зусилля пішли намарне, та розвиток усе-таки не зупинявся, людство йшло вперед, коли навіть індивідуум, що боровся, того й не помічав». Значення «Трагедії людини», чудову людську красу в цих сповнених напруженого драматизму історичних картинах і ми вбачаємо саме в тому, що хоч в образах окремих епох і проявляються концепції, суперечні оптимістичному поглядові на історію, характерному для доби революційного піднесення, проте сам Мадач намагається ті концепції подолати, і це його намагання стає основним ідейним стрижнем твору в цілому, його емоційною домінантою. Всупереч усім Адамовим невдачам і поразкам «Трагедія людини» утверджує життя, славить боротьбу, настроює глядача й читача на оптимістичний лад.

«Трагедії людини» належить почесне місце в угорській і світовій літературі. Особливої цінності надає Мадачевій драматичній поемі та обставина, що творець її зберіг непохитну вірність ідеалам і принципам революції 1848 року після її поразки, коли каламутна хвиля зневіри поїняла була суспільність, що він підходив до питань історичної долі свого народу з мірилами вселюдського поступу.

Петер ЮГАС

ПРИМІТКИ

Картина п'ята

Мільтіад (VI—V ст. до н. е.) — афінський державний діяч і полководець, що переміг 490 р. до н. е. персів під Марафоном.

Кімон (504—449 р. до н. е.) — син Мільтіада, полководець, привідця аристократичної партії в Афінах.

Харити (Грації) — богині вроди й радощів у греко-римській міфології.

Ерос (Амур) — бог кохання.

Афіна-Паллада — улюблена Зевсова дочка, богиня мудрості, опікунка мистецтв і ремесел, оборонниця міста Афін.

Аїд (Гадеc) — підземне царство мертвих.

Демагог — первісно народний вождь у грецьких містах-державах, пізніше людина, що з своєкорисливою метою прагне добитися популярності серед народу.

Дарій (522—486 р. до н. е.) — персидський цар, воював із скіфами та греками.

Картина шоста

Геркулес (Геракл) — могутній герой-напівбог.

Тантал — легендарний цар фрігійський, що бував нібито на бенкетах у богів; за розголошення Зевсових таємниць був засуджений на довічний голод і спрагу.

Протей — вищий морський дід, що міг нібито перевтілюватись у найрізноманітніші постаті.

Лукреція — напівлегендарна римська матрона, дружина патриція; зганьблена сином царя Тарквінія Гордого, вона заподіяла собі смерть (510 р. до н. е.). Її ім'я стало символом подружньої вірності та жіночої доброчесності.

Лупанар — будинок розпусти в давньому Римі.

Брут, Марк Юній (85—42 р. до н. е.) — римський державний діяч, республіканець, організатор убивства Цезаря; після поразки в бою під Філіппами вкоротив собі віку.

«Цілуй його і вкрадь монетку з рота». — Давні римляни мали звичай класти в рот мерцеві якусь дрібну грошину (обол тощо), аби мав чим заплатити перевізникові Харону в підземнім царстві.

Апостол Петро — один із дванадцяти апостолів, учнів Христа; за католицьким переказом, був першим єпископом римським і загинув на хресті 67 р.

Картина сьома

Танкред Сіцилійський (1078—1112) — один з вождів першого хрестового походу, оспіваний італійським поетом Тассом у «Звільненому Єрусалимі»; в середні віки його вважали за втілення всіх лицарських чеснот.

Гомоусіон чи гомоюсіон (*грецьке*) — єдиносутність (тотожність) чи подібносутність (схожість). Згідно з освяченим у християнській церкві тлумаченням догмата трійці, Ісус (бог-син) є тотожний з богом-отцем, але деякі секти в ранньому християнстві, зокрема аріанці, вважали, що він лише подібний до нього, отже, не був богом у повному розумінні.

Нікейський собор (325) — перший «вселенський» собор, з'їзд вищих достойників християнської церкви з різних країн, де переважною більшістю голосів було засуджено аріанську ересь.

Арій (280—336) — грецький церковний діяч, засновник цієї ересі.

Євсевій Кесарійський (267—340) та Євсевій Нікомідійський (? — 341) — єпископи, прихильники Арія.

Афанасій (298—373) — один із найзнаменитіших «отців церкви», патріарх Олександрійський, борець проти аріанства.

Картина восьма

Кеплер Йоган (1571—1630) — славнозвісний німецький астроном, відкрив головні закони руху планет.

Фамулус — учень і служитель заразом у середньовічного вченого.

Рудольф II Габсбург (1552—1612) — імператор т. зв. «Священної Римської імперії германської нації», боровся проти протестантизму.

Гороскоп — таблиця розташування небесних світил, що складалась для містичних передбачень людської долі.

Кон'юнктура — тут помічувана з землі зустріч світил під певним знаком зодіака, що, згідно з астрологічними вченнями, відбивалась так чи інакше на долі людини.

Клімактеричні дні — критичні дні в житті людини, викликані нібито лиховісним сходженням світил.

Гермес Тресмегіст («тричі великий») — міфічний засновник алхімії, чи то грецький бог, ототожнений в елліністичний період з єгипетським богом Тотом, чи давній єгипетський цар. В середні віки так називалась також книга з викладом основ магії, алхімії та астрології.

Сінезій (370—413) — грецький християнський ритор, поет і філософ, єпископ Птолемаїдський.

Альберт Великий, власне, граф фон Больштедт (1193—1280) — середньовічний учений-схоласт, теолог і філософ.

Парацельс, Філіпп Авреол Теофраст Бомбаст фон Гогенгейм (1493—1541) — швейцарський філософ, природознавець, лікар і алхімік.

«Соломонів ключ» (Clavicula Salomonis) — середньовічна книга з магії, авторство якої приписувано мудрому ізраїльському цареві Соломонові.

Старий король в алхімічній символіці — золото, найбагатіший метал; ворон — недосконалий, «чорний» метал; червоний лев — свинцевий окис (сурик), меркурій — ртуть і т. д.

Картина дев'ята

Дантон, Жорж-Жак (1759—1794) — діяч французької буржуазної революції кінця XVIII ст., один із вождів якобінців, який згодом став на позицію примирення з жірондистами.

Конвент — законодавчий орган у Франції за часів революції (1792—1795).

Мадам Ролан, Жанна-Марія (1754—1793) — дружина міністра внутрішніх справ Франції 1792—1793 рр. жірондиста Жана Ролана, одна з найосвіченіших жінок своєї доби; гільйотинувана якобінцями, вона померла, «як римлянка», вигукнувши на ешафоті: «О свободо, скільки злочинів довершується в твоє ім'я!»

Помпей, Гней (106—48 р. до н. е.) — римський державний діяч і полководець, спільник, а згодом противник Цезаря.

Робесп'єр, Максимальєн (1758—1794) та Сен-Жюст, Луї (1767—1794) — діячі французької революції, вожді якобінців.

Картина одинадцята

Тауер — старовинне укріплення в Лондоні, давня резиденція англійських королів, потім тюрма і місце страти; тепер у ньому розміщені різні музеї.

Непот, Корнелій (I ст. до н. е.) — римський історик, автор прикрашених анекдотами життєписів «славетних мужів», що протягом століть належали до найпопулярнішої шкільної лектури при вивченні латинської мови.

«Ex gratia speciali mortuus in hospitali» (лат). — з особливої ласки помер у шпиталі.

Картина дванадцята

Фаланстер — спеціальна споруда, де мали жити й працювати члени комун-фаланг за ідеального суспільного ладу, як його мислив французький соціаліст-утопіст Фур'є (1772—1837).

Альборак — за мусульманською легендою, крилатий, блискавконогий Магометів кінь, на якому пророк нібито літав уночі в небо.

Тацит, Публій Корнелій (55—120) — римський державний діяч та історик, вважається останнім римським класиком.

Агрикола, Гней Юлій (40—93) — римський полководець, завойовник Британії. Тацит (що доводився, до речі, йому зятем) написав його біографію.

Ultima ratio regum (лат.) — останній аргумент царів.

Лютер, Мартин (1483—1546) — німецький релігійний реформатор, борець проти римського католицизму.

Кассій, Гай Лонгін (85—42 р. до н. е.) — римський народний трибун, один з організаторів убивства Цезаря; після поразки під Філіппами заповдіяв собі смерть.

Платон (427—347 р. до н. е.) — грецький філософ-ідеаліст, автор першої утопії.

Мікеланджело Буонарроті (1475—1564) — великий італійський скульптор, маляр, будівничий і поет доби Відродження.

Семіраміда (коло 800 р. до н. е.) — легендарна ассирійська цариця, славна своєю вродою та розкішшю; її т. зв. «висячі сади» вважались у давнину одним із семи чудес світу.

Картина тринадцята

Херонея — місто в Беотії (давня Греція), де 338 р. до н. е. Філіпп Македонський розбив афінян і беотійців, а 86 р. до н. е. римлянин Сулла погромив понтійського царя Мітрідата.

Костянтин (280—337) — римський імператор, з 324 р. самодержавний правитель возз'єднаної імперії; 313 р. визнав християнство за державну релігію.

Картина чотирнадцята

Леонід — спартанський цар; поліг у бою під Фермопілами, боронячи з жменькою хоробрих шлях на Грецію проти персидської навали (480 р. до н. е.).

Порція — дочка Катона, дружина Брута (див. примітку до картини шостої), що поділяла республіканські погляди свого чоловіка та його стоїцизм.

Лукулл (117—57 р. до н. е.) — багатий римський патрицій-рабовласник, що славився своїми розкішними й витворними бенкетами.

Гуняді, Янош (1400—1456) — угорський державний діяч і полководець, що в союзі з Польщею зупинив експансію турків у Середній Європі.

Лев Х (1475—1521) — папа римський з 1513 р.; саме за його урядування розпочав Лютер бій за церковну реформу.

З М І С Т

Від видавництва	
Трагедія людини	
Імре Мадач. <i>Післямова Петера Югаса</i> . . .	23
Примітки	24

ИМРЕ МАДАЧ ТРАГЕДИЯ ЧЕЛОВЕКА

Драматическая поэма
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро», Київ, Володимирська, 42. Редактор С. С. Зінчук. Художник Л. О. Шуроховецький. Художній редактор Б. А. Тулін. Технічний редактор В. К. Лопата. Коректор Г. М. Стадник. Виготовлено на Київській фабриці наба Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Довженка, Лінотипист М. Г. Галінський. Верстальник М. В. Распел. Друк. Л. П. Яценко, Л. Г. Галамага. Керівник палітурно-брошурвальних процесів М. Д. Чернова. Здано на виробництво 2 1967 р. Підписано до друку 25/IV 1967 р. Папір № 1. Формат 70×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 7,875. Умовн. друк. арк. 11,0. Обліково-видавн. арк. 9,222. Ціна 42 коп. Замовлення Тираж 4000.

